

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Хвилі Ворскли, і місячне сяйво, і журні акорди Бетговена, й млосний морок липневої ночі над містом його дитинства, і сірі коні в яблуках, і мерехтливі очі, повні великих сліз раним-рано в дворі райвідділу, — все це пливло разом з вогненними колами, мішаючись в сліпучий, гарячковий хаос, а над усім — соната Бетговена... Мрійна й розгойдана, як глибока журба. І чийсь понурий і терпкий голос:

«Це Катерина!» — Такий понурий і терпкий голос, як прокурор.

Цебто — зрадила його Катерина. Але не було певности в тому голосі, лише був пекучий біль, сліпий біль. Зацьковане серце, дезорієнтоване геть остаточно, не йняло віри, а свідомість переконувала, що це, мабуть таки, Катерина. Так виходить з натяків слідчого, а особливо з єхидних реплік Сафигіна. І де далі все настирливіше лізла ця певність, хоч серце й не згоджувалось, і в той же час те серце зраджувало глибоко затаєну радість, що то не брати його продали. Ні, не брати! Не брати!

«А хто?»

«Катерина»...

Це ніби хтось говорив інший. Говорив тихо-тихо й плакав. Плакав журними акордами далекого роялю, сходяв у млосній темряві зливою журних голосів, немов блискучими краплями сліз дівочих. І вже обурювався й закипав гнівом, протестом, мстивою злістю, гірким полином прокляття й безвихідного розпачу...

Й знову все поверталось до вихідної точки:

...Хвилі Ворскли, і місячне сяйво, і сині очі, повні великих сліз, і повинь журної сонати...

Андрій маячів у гарячці, напів-притомний. Маячів, але не втрачав свідомости остаточно. Він лежав у кутку, а над ним побивалися товариші — лікар професор Літвінов, Давид, Руденко. Не добившись лікарської допомоги ззовні, вони рятували самі, як могли, Андрія. Літвінов, хоч був і терапевт з вузького профілю, але в цих умовах міг бути й за хірурга, тільки, на жаль, мав він лише самі голі руки. Проте він з тими голими руками зробив дещо. Він намацав зломане ребро, на щастя це було одне з крайніх, і, як міг, направив його, потім зробив з мокрого рушника моргулю й підібгав її під грудну клітку та й прив'язав другим рушником.. Проробивши цю операцію, вони (товариші) притримували перев'яз весь час на зміну, щоб не сповзав, вартували терпляче й безкінечно, прикладали до чола холодні компреси. Андрій то приходив до свідомости, то знову впадав у забуття. Крім зломаного ребра, йому було наступлено й пошкоджено грудну клітку взагалі, прим'ято легені й він відкашлював кров'ю. Коли б не це, то саме ребро не вибило б його так з колії.

Літвінов мацав Андрієві груди, слухав клікит у них — і тільки зідхав. Щоб повергнути такого атлета в гарячку, треба було піднести великий, дуже великий келех гіркої! А Петровський дивився, не відводячи очей, і беззвучно ворухив безкровними, старечими губами...

Могутня порода й твариняча живучість брали гору. Скоро Андрій зринув зовсім з гарячкового хаосу, як з дна моря, й вже тримався на поверхні. Ним володіло страшенне бажання жити. Жити! Встояти в цій боротьбі. Перемогти. Перемогти за всяку ціну! Ще недавно він хотів кинутися зі сходів сторч головою і втекти від мук, а тепер, коли переступив уже був через рису, за якою смерть, він хотів жити. І не від страху перед смертю, а від страшної зненависти хотів жити.

Гарячка остаточно спала, прийшов звірячий апетит, і Андрій пожував усі шкоринки, які тільки були, лишившись від пайок, що їх йому зберігали товариші за всі дні.

Він весь час лежав у кутку, і його вже не зганяв наглядач, бо не міг зігнати, щоб він не порушував тюремного режиму. Вся камера переживала його лихо й співчувала йому. Хіба-що тільки один Узуньян не міг приховати мстивих чортиків у очах, злорадів, що Андрій умирає... Але не вмерши в перший день, Андрій взагалі вже не мав наміру умирати. Чиплявся за життя брачками руками. А душа його випростувалася сильна й загартована. Непокірنا його душа.

Три дні вязні викликали лікаря і безрезультатно. А на четвертий день лікар з'явився. Десь уранці, після роздачі чаю, відчинилася кормушка й у камеру заглянула людина в пенсне і в білосніжному халаті, тримаючи слухове приладдя в руках — тонюньку гумову рурочку. Померехтівши люстерками пенсне, людина спитала по-російськи, злегка сюсюкаючи:

— Кто сдесь бальной?

— Ось лежить у кутку, — промовив Охріменко, зрадівши: — зайдіть! Будь ласка, зайдіть.

— Пускай падайтьот.

— Зайдіть, бо він не може встати.

— Нічево, нічево, пускай падайтьот! — обірвав лікар Охріменка грубо.

— Та ви людина чи?! — визвірився Голят. Та тут Охріменка спинив Андрій:

— Нічого, не хвилюйтесь. Я от зараз...

Перемагаючи біль і млюсть, Андрій встав з допомогою Давида, а тоді, одсторонивши його рукою, підійшов до дверей.

— Я «бальной».

— Ви бальной? Хорошо. Что с вами?

— Ребро сломали.

— Где же вы его сломали?

— Не я сломав, а мені сломали.

— Упали?

— Ні, кинули!.. Стрибали!.. Гасали!..

— Гм... Это хорошо. И что же вы хотите?

— Як то? (Андрієві заклекотало в грудях). Безсторонньої лікарської допомоги.

— Кто ваш следователь?

— Сергеев.

— Ага... А вы показанія давали?

Від несподіванки Андрій похитнувся. Не міг знайти слова, тільки клекотав легенями. Подивився якусь мить мовчки в блискуче пенсне, поворушив губами, а тоді, так і не знайшовши потрібного слова спазматично хлипнув горлом і раптом харкнув у те пенсне кров'ю.

Лікар шпарко grimнув лядою кормушки, закрив її перелякано, а Андрій поточився, трохи не впавши. Його не підтримав ніхто, бо всі були приголомшені фіналом лікарської візити. Серед цієї загальної розгубленості Андрій доплентався до свого місця й ліг. Заплющив очі й так лежав. Йому стало до всього байдуже.

Так скінчилася лікарська візита.

«Помічник смерти», — промовив хтось пригноблено, все ще дивлячись на кормушку, не ймучи собі віри.

Всі були певні, що Андрій вчинок дорого йому обійдеться, що його зараз заберуть з камери і, якщо не розстріляють зразу, то доб'ють, додавлять чобітьми.

Але нічого не сталося. Може, тому, що лікар занадто мала фігура, а може, тому, що слідчому не входило в плян добивати зараз Андрія, бо він йому потрібен, бо він був величезним капіталом, на якому слідчий мав зробити кар'єру. Кара прийде, але згодом. Це буде занесено Андрієві в загальний рахунок, обтяжуючи протокол обвинувачення реальним злочином. Далєбі, слідчий тішиться з цієї нагоди, десь потираючи руки. Власне, такої думки був Андрій і не хвилювався. Він дуже добре знав логіку цієї костоправні, як знав і те, що тут лікарів у звичайному розумінні слова не існує. Це лиш помічники слідчого. «Показання давали?»

Він хотів поділитися цими своїми думками з товаришами, але подумав і стримався. Навіщо. Після інциденту з лікарем ніхто не приходив тягти його на цундру, але щось занадто часто хтось підходив до дверей, і зазирає у вовчок, і слухав біля дверей. Андрій міг іти на парі, що то хтось підходить спеціально дивитися та прислухатися до нього. Може, навіть слідчий. Може, начальник тюрми чи начальник групи. Хтось, хто хоробливо цікавився, як почувається його жертва. Аж геть вже згодом, як візити до вовчка припинилися, Андрій тихо, знічев'я, так, щоб розважити товаришів, ніби між іншим, пильнуючи, щоб не пришили йому камерної агітації, розповів, як сім років тому десь... в «румунській Сигуранці»... «один божевільний юнак» змагався з лікпомом. Він змагався взагалі тоді з цілим сонмом слідчих тієї «Сигуранці», доведений ними до крайнього ступеня нервового напруження й відчаю, розгадуючи тваринячим своїм інстинктом всі підступи своїх мучителів. Він в боротьбі за своє існування викував свою думку, як лезо бритви, й розпорював нею, як хірург ланцетом, всі ходи слідчих, зводячи всі старання їхні на нівець, глузуючи з них. З тією його аналітичною думкою, з тим його шаленим спротивом людини, що боролась за життя й за честь свою й своїх ближніх, всі найгеніяльніші слідчі, що знали по кілька мов, не могли дати ради. Ані залякування, ані моральні тортури, ані провокації не могли ані притупити його зброї, ані зломити. І от тоді з'явився лікпом. Це була білява мовчазна дівчина з великими, ніби трохи переляканими очима, в білосніжному халаті. Вона приходила щодня з скринькою повною медикаментів, відкривала кормушку і, наливши якоїсь рідини в чарочку, простягала мовчки її юнакові. Вона тримала чарочку в ніжній дівочій руці й промовляла тихим, непевним голосом:

— Бром.

В'язень потребував брому, бо бачив, що йде до божевілля від пекельної нервової перенаснаги. Але він помітив за спиною дівчини, геть далеко в коридорі, начальника відділу, що пильно дивився в спину лікпома, а ще помітив, що рука в дівчини тремтить і що очі її занадто печальні. Думка шалено трепетала, шукаючи виходу. Не взяти не можна, бо доберуть іншого способу, взяти й випити — теж не можна, бо інстинкт бив на сполох, що в тій чарочці його згуба. Замах на його інтелект, на його розум. Тоді в'язень, усміхнувшись до дівчини, брав чарочку й перехиляв її в рот, удаючи, що ковтнув. А як кормушка закривалася й печальні великі очі зникали, в'язень носив рідину в роті по камері доти, доки не переконувався, що за ним вже ніхто не стежить, і потім виливав її в парашу. Після тієї рідини в роті ще довго лишався паскудний, неприємний присмак. То був не бром. Власне, то був бром, але з якоюсь підступною домішкою. Доводилось довго полоскати рота, доки той присмак зникав. Так повторювалося з дня в день. Іноді кормушку відкривав начальник групи й лагідно питав:

— Ну, як справи, як ви почуваетесь? — і посміхався самими очима.

— Дякую, — відповідав в'язень чемно й теж посміхався привітно.

Минали дні, і «бром» не діяв. Тоді з'явилися цигарки. Власне, їх видавали й раніше весь час, щодня по десять штук — арештантська пайка. І були вони досить добрі. Цигарки для в'язня — то велика радість, то найдорожча річ у світі. Але одного дня ті цигарки змінили трохи свій вигляд і смак. Назовні ніби було все в порядку і треба було надзвичайної чуйності й пильності, щоб щось помітити. Але арештант одразу помітив, що щось не гаразд. З одного боку ті цигарки ніби були трохи підмочені чимсь масним, а тоді просушені. В'язень дивився на рудуваті підпливи й думав про печальні очі лікпома. «А може, то випадково, десь підмочили в скринях?» Припалив обережно одну, набрав у рот диму й випустив. Паскудно. Нехай полежать. Чекав на кращі. Другого дня цигарки дано такі самі, з рудуватими підпливами. Третього — теж. Тепер щодня стали давати припсовані цигарки. Десь, видно, зіпсувалася ціла фабрика. В'язень кришив цигарки дрібно й викидав геть у парашу, а сам курил «бички», які випадково знаходив у вбиральні.

Але він не тільки кришив цигарки й викидав до параші, а ще й просив щодня в чергового добавки цигарок і їх йому давано з радістю, таких самих, з рудими підпливами.

А лікпом, не припиняючи своїх візит з чарочкою брому й бачучи в'язня в доброму здоров'ї, вже робила здивовані очі.

Кінчилося все тим, що старший слідчий, викликавши його на допит, розкричався несамовито з невідомої причини й назвав його «останньою сволоччю».

На тлі цієї Андрієвої новелі недавня візита лікаря не потребувала ні для кого коментарів з його отим:

«Показання давали?»

Лиш Азік спитав знічев'я:

— Так де ж це було? І хто був той хитрий в'язень?

— Це було в румунській Сигуранці, а в'язень — був такий...

— А хіба там були лікпоми?

— Напевно, були! — ствердив Охріменко авторитетно і засміявся: — От мерзавці! Фашистська сволота!

І Азік і всі інші прекрасно знали, що не про Сигуранцу мова, але спробуй тут заперечити, що Сигуранца не «фашистська сволота». Всі в душі потішалися з Азіка і на рахунок Сигуранци надавали смертоносних реплік, не згадуючи й словом про недавню візиту лікаря з його «показання давали?», так, ніби його й не було в природі.

Андрій мав відпустку. Гримання засувів і біганина в коридорі його не обходили. Він лежав цілісні дні й думав про свою справу. Як довго ще ця його епопея триватиме? І що там роблять брати?.. І що там могла втнути Катерина?.. А може ж, то не Катерина? Та тільки ж... Раптом пригадував деякі подробиці, на які натякав слідчий, а потім Сафігін. Лише хтось вхожий до їхньої родини міг знати про ті подробиці — це міг бути тільки хтось свій! Тільки свій! І от... Після того як йому поставили вимогу завербувати братів до фабрикованої військової організації, підозріння до них відпадає. То тоді, значить... Ах, як це боляче!.. Невже вона могла втнути щось? Вона могла зробити це з глупоти, з наївності. Вона жінка... Вона могла стати жертвою провокації або шантажу Сафігіна тощо. Адже ж вона секретар райвідділу НКВД.

На душі паскудно... Але що ж, буває... Думав журливо й зідхав, — вона жінка. Хотів викреслювати її геть з пам'яті, але не міг. Викреслював живосилом і — не міг. Бо вірив і не вірив. Гарячкове думав, передумував — вірив і не вірив...

Може, вона має до нього якийсь жаль? Може, помилилася в нападі вірності органам, в яких працює, і тепер уже немає вороття? Перестаралась, служачи вірою й правдою «урядові й партії». Може... Все буває... Та тільки ж от не вміщається в серці, щоб щось могла втнути його Катерина...

Від думок ломило скроні. Потім вир думок погасав і приходила тиха журба. Добре. Нехай. Він уже за всіх покутуватиме. Він упреться і стоятиме до загиби. А вони — нехай будуть щасливі... Андрій вже не мечеться серцем, а лежить у забутті. Хтось ніжно грає журну сонату Бетговена, огортає жалем і мрією змучене серце.

«Ах, хто ж то так прекрасно грає?!»

Ніхто не грає. Андрій розплющує очі й дивиться по камері. В стіні гудуть вентилятори. Зарудний розповідає тихим голосом про Петропавлівську фортецю, в якій він сидів, і всі його оповідання слухають, як фантастичну казку. Оповідання про легендарну, овіяну жаскою славою, найстрашнішу в колишній царській імперії Петропавлівську фортецю. І видається те оповідання в'язням тюрми країни соціалізму — найкращої в світі країни, що повстала на руїнах найреакційнішої імперії — неправдоподібним... А Зарудний розповідає... Вони сиділи в казематі, справжні політичні в'язні, посаджені Сатрапами Миколи Романова за спротив системі. Камери їхні не закривалися, й вони ходили один до одного в гості, грали в шахи й преферанс, дискутували, писали книги, читали книги, дістаючи їх легально з волі. Вони мали й бібліотеки. Вони не їли тюремних харчів, якщо не хотіли, а діставали харчі з волі... Обід, приносив на замовлення наглядач з ресторану. Обід. Чудесний Людський обід. Вони мали побачення. Вони писали листи... Вони кричали на тюремну адміністрацію й лякали її

голодівками... їх тюремники боялися... А головне — обід! Обід можна було не їсти тюремний...

— А який був обід?!

— Який був обід?..

Краснояружський облизується. Всі просять описати обід.

Зарудний описує обід... Шніцелі... Голубці або пельмені... Солодке...

Ні, це неможливо! І це неправдоподібно! Цього ніколи не було.

— Не може бути! — каже Краснояружський, невтримавшись. — Не може бути, бо якби були такі тюрми, то всі б з волі пішли жити до тюрми. Пішли б з ентузіазмом! Всі б пішли. І я б перший пішов! На все життя. Й писав би хвалебні оди тим, хто такі тюрми для нас здобував би. Бо це ж соціалізм! Ви брешете, товаришу доценте! Скажіть, що ви брешете.

Занудний схиляє голову й каже, зідхнувши тихо:

— Так, друзі мої... я брешу. Хай це буде казка... Це казка, друзі мої...

І марево зникає. Марево золотого Ельдорадо, ім'я якому Петропавлівська фортеця, зникає, а натомість виступає дійсність з хмарами роздушених блощиць по стінах, із сопухом, із звалищем пітних тіл, з нервовим тремтінням від найменшого шереху за дверима, з проклятим вовчком, з розчавленим фізично Андрієм, з пекельним голодом, з вовчими вогниками в очах...

В камері весь час рух. Менший вдень, більший вечорами й ночами. Когось беруть, когось приводять.

Приходько й Літвінов, попідписувавши «двохсотку», пішли на трибунал. Тільки тепер виявилось, що вони по одному ділу. Перед тим як іти на трибунал, їх гарненько поголили, звеліли причепуритись, а ще — перед тим як йти на трибунал, їх викликав слідчий, був дуже чемний, напував їх молоком і частував цигарками, та все попереджав, щоб вони ж трималися так, як і на допитах, і все підтвердили, щоб не підвели. І їм це буде зараховано. Їм буде легка кара, як людям, що довели свою лояльність, щиросердно розкавшись та признавши всі свої провини, — цебто за те, що зразу й так легко «розкололись». Найбільше що їм буде, запевняли радісно Приходько й Літвінов, йдучи на трибунал, — їм дадуть по п'ять років. Так запевнив слідчий чесним словом.

Теорія Літвінова тріумфувала. Теорія про те, що ліпше дістати п'ять років і вижити, аніж бути роздавленим і загинути.

Виходячи й прощаючись, Літвінов гаряче тиснув усім руки, а особливо Давидові, й зі сльозами на очах шепотів:

— Ах, послухайте мене, юначе! Ви молодий, і мені вас шкода. Послухайте мене...

Вони пішли. Пішли на трибунал, окрилені чесним словом слідчого. Всі були певні, що вони чисті, як кришталь, і бажали їм щастя. І бажали їм витривалости, перенести ті п'ять років, уготованих їм невідомо за що, і вернутися назад до своїх рідних, до людей взагалі зі своїм таким щирим і добрим серцем. Ніхто вже їм не клав на карб, що вони так ганебно «розкололись».

А надвечір... А надвечір повернувся інженер Ляшенко й приніс із «брехалівки» вістку, що Приходька, й Літвінова, й цілу групу — всю їхню

«організацію» приречено до розстрілу та що Літвінов умер від розриву серця на місці.

Це було приголомшуюче... Отак от їх і не стало...

Камера сорок дев'ята лишилася прекрасного оповідача всесвітньої літератури й першорядного лікаря.

Всі були безмежно пригноблені й не дивились одне на одного — теорія професора Літвінова трагічно скрахувала. І всі, хто мав надію, як і ті нещасні, зів'яли, немов спараліжовані.

Давид сидів коло Андрія й тихо гладив його руку.

Ніхто не проронив ні слова, почувши трагічну вістку, лише Азік, сполотнівши, промовив:

— Цього не може бути...

А Давид видувив з горла якомсь по-дитячому, з трагічним протестом:

— Ах, професоре, професоре!.. — і сидів коло Андрія, й тихо гладив його руку. Горнувся до нього всією душею.

Теорія Літвінова й Азікова карта була бита, а Андрій дістав ще раз підтвердження, що поза тією лінією, яку він обрав і на яку поставив Давида, немає рятунку. Він потис мовчки Давидову руку, немов хотів повторити вже сказане колись: «Ліпше умерти раз, умерти гордо, з незломаною душею, аніж повзати на колінях і вмерти двічі — морально й фізично. Але в першому варіанті ще є шанс взагалі не вмерти».

— Давиде! Ви ще маєте шанс... — прошепотів Андрій. І хоч він не скінчив думки, але Давид його зрозумів і сприйняв його слова, як і потиск руки, всією своєю фанатичною юнацькою душею, відповівши на потиск гарячим потиском. Він прийняв Андрієву філософію безповоротно. Якщо він перед тим почав був вагатися від тортур та від постійних умовлянь Літвінова, то тепер те все одвіялось, як пружина від сильного подуву вітру. І так само одвіялися всі найменші сумніви та невірні шукання компромісів у Андрієвій душі.

У них немає вибору. В кожного, хто хоче зберегти свою душу й тим перемогти, немає вибору. І не може бути ніяких компромісів.

Ребро погано заживало, в грудях грали пищики, сила прибувала мляво, а Андрій вже готувався душею до нової тури ходіння по модерному пеклу. Але його ще не кликали, хоч кожної хвили, бузсумніву, могли покликати. В очікуванні нового виклику Андрій перебирав усі варіанти спротиву, готуючись до всіх можливих метод морального наступу на нього, до всіх можливих «матеріалів», зібраних проти нього, до всіх можливих доносів та свідчень. Не все ж триватиме биття, прийде час, коли його торпедуватимуть ріжними «речевими доказами», «свідченнями однодумців», навіть очними ставками. Він уже знав про існування спеціальних штатних т. зв. «очкарів», тобто підставних свідків, які виступають проти упертих і затятих «ворогів народу», даючи такі свідчення, які потрібні за пляном слідчих, щоб таким чином довести провину в'язня, а водночас довести й уперту його «злісну» боротьбу проти органів пролетарського правосуддя та «революційної охорони», за що належиться подвійна кара.

Але про нього, мабуть, забули. Не кликали. І те сказати — в цій комбінаті проходить безкінечний потік людей, веремія, хаос, так що його могли й забути.

Та його не забули.

В дверях з'явилося четверо оперативників з брезентом. Ніхто не говорив «на Ч», лише один сказав: «Де тут, которий хворий?.. До лікаря!» — і всі посміхнулись. .

Звикши, очевидно, що в таких випадках не обходиться без баталії, всі четверо зайшли до камери й приступили до Андрія. Андрій ще не встиг зорієнтуватися, як його взяли за руки й за ноги й потягли в коридор. Та він і не опирався. В коридорі його поклали на брезент і понесли, як в лантуху, скалозублячи між собою. Лежати було страшенно незручно, брезент черкав об підлогу, крім того, від перегибу його шарпнув страшний біль, і Андрій, не витримавши, закричав:

— Стійте, чортови сини! Я сам піду.

— Нічого, — промовив котрийсь безобидно й діловито, — лежи, який приткий! Ще находишся, дурню!

Але Андрій все повторював свою вимогу, лаючи своїх носіїв на чім світ. Та те не допомагало.

— Нам приказано тебе принести, — промовив той самий голос, — значить, ми повинні принести, лежи й не дригайся!

Але, знісни на п'ятій поверх, вони все таки його пустили і він пішов по коридору власними ногами, а оперативники йшли за ним з брезентом і спостерігали з чисто спортивним інтересом — впаде чи не впаде?

Не впав. Власними ногами зайшов у двері, на які йому показано, і опустився за ними на стілець, не чекаючи запрошення, — тут він закашлявся, і, боячись, щоб з горла не пішла кров, задер лице вгору й закривсь руками. Голова йшла обертом!

Хтось підійшов, взяв за волосся й поклав його голову на бильце стільця, а тоді підніс шклянку до уст. Андрій звів голову — перед ним стояв кремезний чолов'яга в уніформі, в руках тримав шклянку, обмазану з одного краю кров'ю.

— Кінчаєшся? — промовив чолов'яга, посміхнувшись. — Пий.

Андрій машинально взяв шклянку, й надпив з неї, й, вертаючи шклянку, побачив за спиною кремезного чолов'яги свого слідчого Сергєєва.

— Ну-с, — сказав чолов'яга, — так як же діла, товаришу Чумак, га? Я бачу, що ти хочеш від нас здезертирувати до Адама. Хіба тобі так тут погано?

— Добре, — сказав Андрій байдуже, так само машинально, як перед тим пив воду. Він дивився на Сергєєва й чекав початку нової чи, вірніше, продовження старої комедії. Чолов'яга пішов зі шклянкою до столу, а на його місці стояв Сергєєв. Він стояв і мовчки дивився в Андрієве обличчя з неозначеним виразом — не то іронічно, не то сумно. Стояв, заклавши руки за спину, й ворухив бровами.

— Ну от, — промовив Сергєєв нарешті, — не хотів зо мною жити мирно — маєш тепер іншого слідчого. Прошу любить і жалувать. — І посміхнувся іронічно. — Аж тепер ти оціниш, кого ти втратив у моїй особі. Ти глянь, брат, якого тобі чорта дали замість мене! — Засміявся. Постояв ще якусь мить, спостерігаючи, яке вражіння справили його слова на Андрія, й відійшов до вікна. Вражіння його слова не справили ніякого.

Сергеев відійшов з-перед очей до вікна, і тоді Андрій побачив, що це не та кімната, де він бував раніше, а інша. А перевівши погляд до столу, побачив, що за ним сидить людина дійсно відмінного вигляду. Не подібна, правда, до чорта, але могутньої будови, широкогруда й широкоплеча, з кулачищами, мов глечики, з вольовим, твердим обличчям, з крилатими чорними бровами. Людина сиділа й дивилася мовчки на Андрія. Дивилася пильно енергійними карими очима, не моргаючи. В тім погляді Андрій відчув колосальну вольову силу, й по ньому перебігла неприємна хвилька — не острах, а така собі неприємна хвилька, щось подібне до безнадії, смутку чи нудьги. А чолов'яга дивився й мовчав. І Сергеев мовчав, дивився собі у вікно.

Відчинилися двері, й увійшла Нечаєва. Та сама легендарна Нечаєва. Вона сьогодні була якась печальна, надзвичайно бліда, з особливо виразними синцями під очима, розсіяна. Так, ніби мала на душі якесь тяжке горе, що заступило їй увесь світ. Дійшовши до столу, Нечаєва обернулася й наставилася очима на Андрія. Вона довго дивилася на нього втомлено. Помалу втому заступила цікавість:

— Хто це? — нерішуче спитала вона в чолов'яги за столом

— Чумак же знаменитий, — відповів за нього Сергеев.

— Чумак?! — здивувалась Нечаєва. Придивилась, мружачи очі, ніби короткозора.
— А-а, дійсно... Гм...

Підійшла до Андрія, постояла, подивилась ще, нічого не сказала, вернулася до столу, взяла цигарку, постукала мундштуком об ніготь розсіяно й закурила. Довго захлиналася димом. Нарешті знизала плечем і пішла собі. «Нудьгує руда фурія».

— От, бачиш, — обернувся Сергеев, — тебе вже добрі люди не впізнають, а ти ще опираєшся. Ех ти...

Андрій думав про Нечаєву, й йому здавалося, що ті «люди» вже самі себе не впізнають. На те скидається.

Після сказаної фрази Сергеев пішов геть теж. А проходячи поуз Андрія, зробив щось на зразок реверансу, показуючи рукою до столу:

— Прошу любить і жалувать.

— Та-ак... — сказав чолов'яга нарешті, витримавши довгу павзу після того, як Сергеев зник. — Ну, давай, брат, знайомитись. Мене звуть Донець. Гарне прізвище?. Козацьке, брат. Ти от інженер, а нічорта не знаєш; от, приміром, не знаєш, що всі прізвища на «ко» — то все шантрапа і смерди, смердячого походження, а котрі не на «ко» - як, от моє, то це все козацького славного роду. Хоча ти теж — Чумак, ну, от і добре, значить, ми обидва козацького роду. Бачиш, нам і бог велів дружити, жити в мирі й згоді. Чи не так?

Слідчий говорив доброю й інтелігентною українською мовою, лише підкреслено грубо.

Андрій мовчав. Він дивився на свого нового слідчого з козацьким прізвищем, слухав його прекрасну українську мову й думав, що цей Донець таки, мабуть, справді козацького, та ще й доброго роду. Расовий. Щось у ньому було від якогось репінського персонажу з картини «Запорожці пишуть листа...» Може, брови, густі, смоляні, як воронове крило. В когось саме на тій картині такі брови є. А може, кулак, грубезний і

жилавий, і манера класти його на стіл. В когось там такий самий кулак є. Він мав приємний голос, а інтонація його мови милувала вухо. — Андрій спіймав себе на цьому. «Е, брат, в тебе безнадійно націоналістична душа, й годі її переробити!» Мимоволі, мабуть, через ту мову, через ту інтонацію, з якої дихала степова сила його землі, він просякався довірою до цієї людини. А Донець, ніби відчувши вражіння, яке справляв, говорив ще проникливіше, ще виразніше, граючи найтоншими нюансами своєї вимови, ніби й сам своєю мовою милувався. Бавився. І милував Андрієве вухо полтавським акцентом, з його божественним «ль». Він говорив про те, що вони ж обидва робітничого походження і мусять мати спільну мову й спільні інтереси, що він — Андрій — даремно дає себе роздушити замість того, щоб знайти форму порозуміння, адже ж ту форму знайти можна: що вони швидко закінчать цю прикру справу на Андрієву користь, треба лиш викласти всі карти на стіл щиро й знайти пристійний вихід з дурної ситуації, яку сам він — Андрій — через свою упертість ускладнив і т. д. І все навертав до однієї точки — до взаємної довіри, до дружніх стосунків. Питання Андрієвої справи, обвинувачення тощо, як і питання його братів, слідчий не торкався, лише ходив навколо. Натомість налягав на питання другорядні — питання їхніх стосунків.

Андрій слухав і мовчав. Він вчувався в душу цієї людини й намагався її розгадати, перш ніж щось говорити.

А слідчий намагався прозирнути його наскрізь своїми блискучими, енергійними очима. Повторивши кілька разів запитання, чи згоден він жити в дружбі, і не добившись відповіді, Донець замовк. Зайшла павза. Нахмурившись, слідчий якимось посірів, примружився і, витримуючи довжелезну павзу, закурив. А потім зідхнув, стримуючи себе, посміхнувся іронічно й заговорив по-російськи. І вже далі говорив тільки по-російськи, так, ніби він української мови й не знав взагалі. Володів він російською мовою так само досконало. Андрій вслухався здивовано й не міг вловити навіть натяку на те, що ця людина недавно так гарно говорила по-українськи, та ще з таким полтавським «ль», і що ця людина «козацького роду». Говорила вона, мов расовий москвич. Жадного натяку на якийсь акцент. Власне, з цієї мови, енергійної й карбованої, з мови загарбників і володарів його землі, відчув, що перед ним сидить непересічний, глибоко певний себе робітник «органів революційної законності». І вже з інтонації відчувалося, що ця людина говорить від імени диявольської системи, вважаючи себе вірним і авторитетним її стовпом. Він говорив знов про те саме, але вже з іншим відтінком, надаючи словам іншого звучання. Чемного на зовні, але категоричного й погрозливого своєю суттю. І говорив уже не на «ти», а на «ви», надаючи тим своїй мові сухого, підкреслено офіційного тону.

— От. І що ж ви мені нарешті на це скажете? — закінчив Донець.

Андрій мовчав. Довго. Нарешті Андрій зідхнув і мелянхолійно, задумливо промовив:

— Дозвольте слово мовити.

— Говори.

Андрій подумав про Сергєєва і чомусь так, як це вже було раз, не в силі перемогти бажання поглумитися, промовив мелянхолійно-мелянхолійно, з павзами:

— Дозвольте... блощицю.. вбити...

— Га?! Де?

— Ось, виповзла з черевика...

Слідчий спалахнув. Нахмурився. Зрозумів, що Андрій з нього глузує. Закусив губу.

— Гм, — скривився в саркастичну посмішку Донець. — Я бачу, найшла коса на камінь. Ну що ж, — зідхнув, — тим гірше для тебе. — І враз рубнув долонею по столу:

— Я тобі не Сергеев! Ти це затам. — І нагнувшись вперед, запалахкотів очима. — Я не Сергеев! І вже з-під моєї руки ти не вийдеш живий, чуєш? — Він стиснув величезний свій кулак і поклав його аж на край столу. — Вибірай — або-або; «Не митьєм, так катаньєм». Не схочеш по-доброму, так поповзеш рачки. Пойняв? Гм... Що ти собі думаєш?

І засміявся злобно, презирливо:

— Революціонера з себе корчиш... Наївний, смішний і жалюгідний романтик. Ти смішний романтик. А я реаліст. Чув? Блощицю ти можеш роздушити, але пам'ятай, що твоя доля в моїх руках і та твоя доля — то доля отієї самої блощиці. Чув?

— Чув. (Мелянхолійно).

— Ич ти! Глузуєш? Добре. Так от слухай, що я тобі скажу. Ти зараз підеш до камери, бо з таким героєм, як ти є от зараз, мало потіхи мати справу, вичухуйся. А потім ми матимемо «разговор». А тим часом ти все добре обміркуй і прикинь. Ти так легко не вискочиш від мене не то що на волю, а навіть в смерть. Я тебе розмотаю, як повісмо ниток, якщо ти не здасишся. «Коли ворог не здається, його знищують», затам! Подумай! приготуйся до «або-або». Цебто, або ти здасишся і ми справу полагодим по-хорошому, подружньому. Або — я тобі докажу, що я козацького роду.

Андрій дійсно посміхнувся.

— Чого посміхаєшся?

— Але ж ми домовилися, що я теж козацького роду.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Нічого, — промовив Андрій мелянхолійно. — Лише те, що мені б теж випадало довести, що я козацького роду. Таким чином, з вашого «або-або» виходить зачароване коло.

— Добре. Тоді не буде ніякого «або-або», а лише буде одно — ти здасишся. І я тобі за це ручусь.

Андрій помовчав. Зідхнув.

— Чого зідхаєш?

— Ви мене роздавите, вірю, але... Це буде Піррова перемога, кажучи глибше.

— Як то?

Андрій мовчав.

— Як це розуміти «глибше»? — доскіпувався слідчий.

— Та так, — зідхнув Андрій, ухилиючись. — Мабуть, з того нічого не вийде...

— Гм... Пропащий ти чоловік. Добре. Подивимось. В кожному разі запам'ятай, — в м о ї й практиці ще не було випадку, щоб хтось взяв гору, бодай приблизно. Я от, для прикладу, поставлю тобі альтернативу — визнати, що ти рідний брат Миколи Романова, і ти визнаєш, не зважаючи на абсурдність такого закиду. Визнаєш і власноручно підпишеш.

«Це вже було». Андрій скривився:

— Уявіть собі — я вже це чув і... це банально... Плагіят...

— Нічого, що чув. Почуй ще раз. Від мене. Отож — ти визнаєш, що ти брат Миколи Романова.

— Аж так?

— Аж так.

— І це буде стверджувати, що один з нас козацького роду?

— Так. В кожному разі це буде стверджувати, що тут я диктую, а не ти.

— Гм...

— Що?

— Починаймо.

— Ти божевільний! — закричав раптом Донець, зірвавшись з презирливого тону.
— Ти маньяк!.. Ні, це ти такий тому, що тобі до всього вже байдуже, що тобою володіє відчай безнадії й гнила прострація. Але... Але...

Тут Донець похопився, прибрав себе до рук і вже посміхався презирливо:

— Ти напівтруп! Ти спершу прийди до пам'яті й вернися до людського стану. Оживи. Щоб мав що втратити. А тоді будемо говорити.

Слідчий натис на гудзик сигнального дзвінка й до кімнати вскочив оперативник. Слідчий написав записку й подав оперативникові — «Одведіть в сорок дев'яту».

— Я тебе спроваджую назад до камери і кожної хвилини можу викликати знову. Ти про це пам'ятай і приготуйся до останньої тури твого божевільного гонору. Думай над цим денно і нічно. Бувай.

— Давай пішли, — буркнув оперативник понуро.

В дверях Андрій обернувся, відчувши пильний погляд слідчого на собі. Донець стояв за столом, і пильно дивився примруженими очима услід, і посміхався.

— Бувай! — буркнув він не в тон посмішці і ту посмішку змазав.

— Бувай, — відповів Андрій, але химерного вражіння від посмішки Донцевої змазати не міг.

Так скінчилася перша зустріч з новим слідчим. Щось в тому Донцеві було для Андрія загадкове. Всі його крики й страхання, його не переконували. Гоштаплер? Ні. Тріпач? Ні. Кат? Рафінований кат?. Можливо. Але, мабуть, ні. Найдивнішою була його посмішка. А ще цікавим було, що він ні звуком не обмовився про братів, ані про Катерину, ані взагалі про справу. Ані не почав вести справу одразу, користуючись з Андрієвої прострації. Скидається на те, що це слідчий окремої школи. Може, хитрий з біса і методист. А який по-чортячому певний себе. Він хоче вирівняти сили, не маючи морального задоволення додавлювати вже роздавлену жертву. «Вичухуйся». І цікавість і неприємний холодок огортає Андрієву душу. Можливо, за тією посмішкою нічого не криється, крім одного — він хоче не просто задавити свою жертву, він хоче роздушити саме «я», розтягуючи муки до безкінечности, до остаточного заломлення. Це йому потрібне. Оце, мабуть, і вся суть.

При думці, що його будуть за кожним разом відживляти фізично, щоб давити й давити без кінця, аж поки він не обернеться в тварину, на душі ставало тоскно, й знову

приходила думка, а чи не кинутися таки йому сторч головою десь в прольот межі сходами або отак рвонутися щосили й побігти, божевільно ревучи, та й розбити голову об стіну коридора, як то зробив хтось уже. А може, й не один так зробив. Коли на душі страшна безнадія й тоскний відчай, коли серце тонюнько скімлить у безвихідді, то від такого вчинку стримує лише тонюсінька волосинка, волосинка якоїсь розпачливої безнадійної надії. Парадокс, але виходить, що така безнадійна надія існує. Вона існує в людей, що ходять по сферах цього новітнього пекла. Надто в людей упертих. .

Андрій не побіг з ревом вздовж коридору й не стрибнув униз сторч головою ломати кості... Він пішов до камери сорок дев'ятої «вичухуватися».

Навидовижу міцний Андріїв організм, скріплений фанатичною жадобою жити й могутньою волею до життя, справді «вичухувався». Кашель і кровотеча припинилися. Ребро заживало. Нерви, завдяки щоденним вправам (а ці речі Андрій робив ще з школярських років) — завдяки обтиранням холодною водою, фізичній гімнастиці, зосередженню волі на якійсь одній думці, не зважаючи ні на що, та вправам на уміння абстрагуватися від усього, дисциплінуючи свій розум і волю, — міцніли, гартувалися. Часом, вшніпивши зір в стіну, вкриту плямами роздушених блощиць, він годинами не відривався від тієї стіни — організуючи ті плями в строгий орнамент силою уяви, організуючи ті плями й ризики в цілі мистецькі видива, в фантастичні картини, що оживали й вібрували життям, рухом, всіма барвами, існуючими в природі. І ніякі події в камері не в силі були його одірвати від такого заняття. Вже співкамерники думали, чи не з'їжджає він з глузду. Але Андрій не з'їжджав з глузду. В тім же пляні абстрагування від дійсності, заповнюючи прогалину після втрати Приходька, він іноді розповідав щось із світової літератури або з історії авіації, — утікаючи сам і допомагаючи людям утікати від кошмару дійсності, рятуючи та скріплюючи їх морально, в подяку за їхню таку товариську опіку над ним.

Дні минали. Тяжко, поволі, з мукою, але минали, подібні один до одного, як паркетні дощечки. Та кожен з них все таки збагачував людей тяжким досвідом. Так, наприклад, в числі інших надбань Андрій по-справжньому збагнув, яка то велика й могутня річ в цій інституції — «вербовка». Яюсь їх повели «на оправку». Андрій вже достатньо оклигав, щоб нести ті обов'язки, які припадають на в'язня, і був уже в камері старостою. Його на цей «пост» обрали товариші одноголосне, просякнуті до нього повагою. Всі його слухали, він складав заяви черговим за всіх, мав діло з наглядачами, полагоджував камерні конфлікти, словом — задавав тон. Ідучи на оправку, він все йшов попереду, як ватаг, а за ним черідка голих камерадів. А коли траплялося, що видавано неповноцінну пайку в числі інших, він підіймав про це питання перед коридорним, викликаючи його настирливо, і перемога завжди була на його боці. Наглядачі його добре знали (мабуть, у всій тюрмі знали через його славу затятого й одчайдушного) і мали повагу, а може, й боялись його. Отже, яюсь їх поведено «на оправку». В коридорі чергував особливо злобний і несимпатичний наглядач, він мучив в'язнів тим, що обривав «оправку» на половині, кваплячи всіх негайно виходити. Він, очевидно, дуже тішився,

коли люди не могли виконати природних потреб, і, виганяючи їх, глумився. Для в'язнів він був карою божою, втіленням найбільшої мерзоти. Так було й на цей раз. Ще не встигли люди розглядітися, як відчинилися двері й наглядач, розмахуючи величезною в'язкою ключів, зарепетував:

— Виходь!!

— Але ж, громадянін...

— Виходь, сволота!! — і без дальших розмов почав викидати до коридору за руки тих, що с краю.

— Галло! — сказав Андрій спокійно. — Ми маємо десять хвилин від самого «товариша наркома», і не заважайте нам.

Але це тільки більше роззлостило наглядача. Він закипів, затупотів:

— Я тут тобі нарком! Я тобі ось як дам!.. Виходь всі! Тоді Андрій спалахнув і крикнув перше, що видалося найпридатнішим, щоб лякати живих і мертвих:

— Завербувати його!

— Завербувати!!! Завербувати!!! — закричали всі в один голос. .

І сталося чудо — наглядач сполотнів і аж рот роззявив, наче його стукнули по черепу обухом. Поворушивши беззвучно губами, він гримнув дверима і вже не відкривав їх не те що 15 хвилин, а цілих півгодини. А відкривши після того, як всі помилися й причепурилися, вже не кричав, а промовив тихо, хрипко, не своїм голосом:

— Вже?.. Виходьте...

Людину не можна було впізнати. Безперечно, він задихався від злоби, але й безперечно, що він задихався від страху й був, як побитий пес. Очима намагався не дивитися ні на кого.

А завербувати ж так просто — сказати, що ось такий ось наглядач передавав у камеру заборонені речі. І все.

З цього інциденту Андрій зробив належний для себе висновок на майбутнє. Виявляється, що це магічне слово мало шалений вплив не тільки на арештантів. Власне, мало вплив не слово, а перспектива потрапити з ролі начальника до ролі в'язня через оту знамениту «вербовку».

Після цього наглядач був, як то кажуть, мов шовковий, а Андрій роздумував над тим, що цей засіб варто покласти в свій арсенал оборони і то не супроти наглядачів, а вище.

Очевидно, що не на кожного аргата це слово може мати такий вплив, але то треба полювати на випадок.

Другим випадком, що укріпив Андрія в вірі в силу «вербовки», був такий:

Інший наглядач, що теж славився своєю брутальністю, якось зробив помилку. Повівши камеру вранці «на оправку», закрив, проти звичаю, двері їхньої порожньої камери на засув, чого ніколи не робилося, лишалися двері завжди навстяж для орієнтації. Був чимсь надзвичайно заклопотаний чи збентежений, а від того розсіяний. Повертаючись з оправки й ідучи попереду черідки людей, наглядач минув двері їхньої камери. Хтось було заїкнувся, що не туди, але Андрій, який ішов слідом за наглядачем, дав знак мовчати. Минувши камеру, наглядач відкрив двері до наступної й впустив їх туди. В камері було

кілька людей, хтось з них витріщився здивовано, але Андрій дав знак і цим мовчати, й вони вмарширували в чужу камеру, як додому. Розсіяний наглядач забув, скількох він брав «на оправку», звикши іноді водити людей партіями з тих камер, де їх занадто багато. Він гримнув засувами й пішов відчиняти дальшу камеру, а арештанти на взаємну шалену радість почали знайомитися, швидко розпитувати один одного про спільних знайомих, про справи, про новини, про всі арештантські діла. «Господарі», взнавши, в чому річ, почали сміятися, навіть не шкодуючи, що втратили «оправку» (саме була їхня черга, а замість того наглядач привів гостей). Помилився собі на безголов'я. Гості й господарі квапилися наговоритися й накуритися гуртом, на знак такого знаменитого знайомства. Наглядач ось-ось мав похопитися й їхнє побачення скінчиться. Але надиво минули хвилини, а наглядач не приходив. Почав навіть брати сумнів, чи справді помилився він, а може, він це спеціально перевів їх сюди, з наказу начальника? Все може бути. Вже в коридорі загрюкали кормушки — почали роздавати хліб і чай. Андрій згадав, що вони можуть залишитися без хліба, і постукав у двері. Тихо, потім дужче. Потім з усієї сили. Нарешті наглядач відкрив кормушку й визвірився.

— Чого гримаєш?!

Андрій подивився на нього примруженими очима й спитав тихо:

— Чи ти часом не знаєш, чоловіче, що таке «вербовка»?

Наглядач спалахнув:

— Що за розговори! Ич ти!

— Та то я так... А тим часом скажи, чи оце ми тут довго будемо, може б, ми забрали вже й одержу сюди?

— Як це одержу? Сиди й не пащуй! Скалозубиш, лишні зуби маєш?!

— Та вроді. А всеж таки, може б, ти вже одвів нас назад до нашої камери, бо пропаде хліб, як нас там нема.

В очах наглядача майнув страшний здогад. Він швидко закрив кормушку й подався. По хвилі вернувся й відчинив не кормушку, а двері. Був він блідий, з перекошеним від страху обличчям:

— Хто з сорок дев'ятої — виходьте... швидко...

Він не наказував, він просив, поглядаючи по коридору — чи немає начальства. Знав, що за таку помилку, якщо хтось донесе начальству, його чекає страшна кара. Сама думка про це «розколювала» цю нещасну людину.

Гості попрощалися й черідкою вийшли.

Впустивши їх у камеру, наглядач закрив двері, а тоді відкрив кормушку й залебедів у неї:

— Чи ви хліб одержали?.. А чай?.. Зараз буде хліб і чай... Е... той, чи маєте якісь заяви?..

— Диви, як з варвара вилупилася людина! — промовив Андрій, посміхнувшись до товаришів, а тоді підійшов до кормушки й заговорив з наглядачем вже, як з добрим приятелем, лагідно, лише посміхаючись про себе:

— Не бійся, браток. Буває. Ти тих хлопців пусти «на оправку», вони не винні.

— Так, так...

— Ну, а хліб і чай ми ще не одержували.

Хліб і чай було видано негайно.

Після хліба і чаю наглядач відчинив знову кормушку. Його щось мучило й він не мав спокою. Аж жалко було на нього дивитися. Він щось хотів сказати, але не міг, замість того спитав дивлячись винуватим поглядом:

— Може, ви курити не маєте?

— Не маємо.

Через кілька хвилин наглядач приніс і просунув у камеру пачку махорки. Приймаючи її, Андрій помітив, як у бідолахи тремтіли руки, й він лагідно спитав:

— Ну, а все ж таки, чи ти знаєш, що таке «вербовка»?

— Знаю... — прошепотів наглядач, і здавалося, що по щоках його перебігла хвиля морозу, на очах же виступили сльози.

— Ну, нічого, — пожалів його Андрій, — не бійся, ми добрі хлопці.

Таким чином Андрій ще раз переконався, яка страшна сила закладена в тій проклятій «вербовці», що від однієї думки про неї людина з хама стає янголом.

Наглядач старався чим міг догодити 49-й камері — і чемною усмішкою, і зайвою пайкою хліба, й зайвим літром чаю, й довшою «оправкою». Словом, 49 камера користалася з деяких благ, обернувши отак наглядача в «християнську віру». Краснояружський уже почав розробляти плян, як би їм обернути в «християнську віру» всіх наглядачів і всю адміністрацію, маючи наочний приклад користи від такого обернення. Але «обернений» наглядач одного дня щез з коридора... Скоро стало відомо, що він перевівся в інший коридор і є лютим цербером. Таким чином Андрій дістав ще одно, на цей раз зовсім інше й несподіване підтвердження, що «вербовка» не тільки здібна обертати хама в янгола, а й навпаки — обертати янгола, в хама. Та ж таки сама «вербовка». Бо ж симпатичний наглядач перевівся в інший коридор і там знову став цербером тільки тому, що боявся тут влипнути в халепу за зв'язок з арештантами, за чемне до них ставлення та давання махорки, й сісти разом з ними, — цебто «завербуватися».

Краснояружський радив наказати цербера в той спосіб, що донести начальству про недавній випадок. І з мотивів етичних і з мотивів доцільності. Але Андрій запротестував. Суть бо не в цім цербері, адже він міг бути такою гарною людиною. Суть в іншому, і те «інше» є причиною, що кого б не призначили на місце того цербера, він все буде таким самим хамом. Там не може бути чемних і гарних людей, де неподільно панує жах і проклята «вербовка».

На додаток до всіх бід і нещасть, до камери 49-ї вкинулася ще одна халепу.

Як не пильнували в'язні за гігієною, як не дбали вони за свою шкіру, миючись по тричі на день, все таки їх напали якісь паскудні чиряки. То й не чиряки були, то якісь химерні болячки. Вони почали з'являтися на кожному в'язневі по одному, по два, по три, по чотири, нагадуючи чиряки з гнійним стрижнем посередині. Вони не боліли, лише погано заживали, ятрились, і число їх з кожним днем прогресивно збільшувалося, діходячи вже на деяких особах до десяти, до п'ятнадцяти. А потім число їх почало

діходити до п'ятдесяти, а то й до ста штук на деяких. Рекорд же встановив охотінспектор Іванов — на ньому число болячок за короткий час почало доходити до 200 — до двохсот!! — штук. Камера мала жалюгідний вигляд — всі її тридцять мешканців нагадували прокажених, що гнили живцем. І надиво — Андрій був винятком, він не мав жадної болячки на собі, шкіра його була чиста, не пошкоджена. З цього всі зробили висновок, що ці болячки не заразні і що вони не від інфекції, а від розладу обміну речовин в організмі. Андрій найсвіжіший і тому стійкий. Почалась боротьба з лихом... Гай-гай, це страшенно відносне поняття «почалася боротьба». Почалися... власне, заяви з цього приводу черговим, але безрезультатно. Очевидно, вся тюремна адміністрація вважала це в порядку речей, як реальне здійснення обіцянок слідчих «погноїти живцем», і не мала наміру втручатися.

Люди мучилися. І не так фізично, як мучилися морально — вони гнили живцем і нічим тому не могли запобігти. Та й фізично то все таки була велика мука — прилипати гнійними болячками до підлоги. Найбільша ж мука була сидіти в жахливій тісноті й прилипати своїми болячками до болячок сусідових. А були ж вони як-не-як, люди інтелігентні, що так любили Фльобера й естетику. І не можна розминутися. Найтрагічніше було з Івановим... На охотінспектора напала та погань, мов би за спеціальними вказівками слідчого. Як він мучився!.. Вкритий болячками з маківки до п'ят, бідолашний Іванов не міг ані сидіти, ані лежати. Кінець-кінцем хтось таки втрутився в справу, злякався, мабуть, що люди справді догниють і ні на кому буде слідчим вести слідство.

Одного дня їх поведено кудись на оглядини — це була тюремна амбулаторія, в якій в'язні, на своє здивування, побачили чимало лікарів, якісь химерні станки й операційні столи, і ще якісь апарати. Там їх понуро і без жадних слів якісь непривітні суб'єкти в білих халатах понамашували зеленою рідиною. То була імітація йоду. Після цієї операції люди поробилися строкатими й барвистими, як папуги, хоч користи від того не було ніякої. З всього того найсильніше вражіння на людей (і на їхні чиряки) справила наявність лікарів, викликавши якусь щемлячу тоскну тривогу: якщо тут так багато лікарів і якщо їх так тяжко (ба, неможливо взагалі) викликати до камери і навпаки тяжко (ба, неможливо!) добитися до них по допомогу, то для чого ж вони існують т у т? А існують же для чогось, як існують для чогось і всі ті їхні апарати, операційні столи та підозрілі різні верстати. Щодо «зельонки» — так називалася зелена імітація йоду — то від неї не було жадного ефекту, крім чисто декоративного. Болячки не тільки не заживали, а, здавалося, ще більше ятрились, сходили мокротою і, тільки дозрівши до положеної їм природної межі, бралися струпом. Проте в'язні щодня добивалися «зельонки» і їм її давано. Лише вже нікого не водили до амбулаторії, а давали в камеру пляшечку й квачик, і тут, під суворим наглядом коридорного, люди намашували самі себе й повертали пляшечку й квачик. З того, що та пляшечка й квачик мандрували до суміжної камери, всі зробили висновок, що така сама біда спіткала, мабуть, всю тюрму.

Можливо, це нещастя спричинило подію, яка стрясла всіма в'язнями в більшій мірі, аніж їм би сказали, що сталася революція всесвітня:

Їх почали водити на прогулянку! Це щось неймовірне, неправдоподібне, але факт — їх почали водити на прогулянку. Одного дня сорок дев'ятій камері звелено одягтися й

зібратися кудись. Потім їх поведено в супроводі кількох вартових і чергового корпусу. Перш ніж їх випустити з тюремних дверей, черговий корпусу з конячою щелепою в кількох понурих, презирливих словах (очевидно, він не звик до функції лектора чи наставника) пояснив (не кажучи, куди це їх ведуть), як вони мусять триматися за дверима: — ходити один за одним «в затилок», руки назад, не розглядатися, не говорити, ніяких взагалі звуків не видавати. Хто це порушить — всі підуть назад і вже ніколи вдруге не матимуть такого щастя. Це була прогулкова конституція. Після цього двері відчинено і вони вийшли на цей раз не туди, куди звикли виходити з тюремних дверей — цебто не в управління, а на внутрішнє тюремне подвір'я. Тільки це не точно. Вони йшли на тюремне подвір'я, а опинилися в тісній дощаній загорожі, що була зроблена в тім подвір'ї, притулена щільно до тюремних дверей. Височенний паркан — три метри заввишки — оточував площину метрів п'ять в діаметрі й був він так щільно збитий, що не було в нім ні сучечка, ні дірочки. А вгорі до паркану ще й було прибито дощаний дашок з нахилом всередину, так що в цілому ця споруда нагадувала ярмаркову циркову халабуду. Нічого з цієї халабуду не було видно, крім малесенької латочки неба. Але й за те спасибі! Це все таки чудесно. П о в і т р я!! Латочка неба!

Заклавши руки за спину, в'язні закружляли тісною черідкою, ступаючи слід в слід. Точнісінько, як ті коні, що крутять молотарку. Площа була така мала, що їх тридцяттеро творили суцільний ланцюжок, а ноги одного наступали на ноги другого. Посередині, являючи центр цієї каруселі, як тресор, стояв один вартовий і пильнував за кожним рухом, особливо за головами, а також давав рукою знак «повернутись», на який ланцюжок крутився назад, потім знову вперед, потім назад. Другий вартовий стояв у дверях.

Люди жадібно дихали повітрям, яке проти камерного видавалося божественним нектаром, хоч і було просякнуте запахом бензину, прілим каменем та сосновими дошками. Андрій уперто позирав зкоса на боки і вгору, в надії щось побачити — але марно. Які вже були високі мури тюрми, а особливо управління, але їх не було видно за дощаним парканом. О, ті, що робили цю «каруселю», знали, що й для чого вони роблять!.. Інші взагалі боялися позирати, щоб не скінчити прогулянку страшною карою, — ходили й дивилися на п'яти переднього.

Після п'яти хвилин кружляння та тупцяння в дощаній загорожі їх одвели назад.

Це й була прогулянка. І яка вона не була химерна та коротка, але на всіх справила велике вражіння. П р о г у л я н к а! Щось небачене й взагалі не припустиме (навіть теоретично) в цій тюрмі. Але факт. А з того, як старанно збудовано халабуду, та з короткотривалости прогулянки люди зробили висновок, що таке благо звалилося не на саму їхню прокажену камеру, а на всю тюрму.

Ці прогулянки повторювалися через кожних три дні. (Отже, три дні треба, щоб прогулялася вся тюрма! Можна навіть обчислити приблизно, скільки ця тюрма має людей, якщо три дні поділити на п'ять хвилин та помножити на тридцяттеро людей (більше, як тридцяттеро, в халабуду не влізе). Це буде біля 10 тисяч!..

Все таки дбають за людину.

«Людина — це найбільший капітал» — ствердив Краснояружський глибокодумно, нарешті повіривши в геніяльний афоризм Сталіна.

І «нема худа без добра». Бо ж було безсумнівним, що не було б болячок, не було б і прогулянок.

Та арештантське життя, попри всю його статичність, повне ріжних несподіванок і часом непередбачених радикальних змін.

II

«Чорний ворон»... Повитий серпанком жаскої слави «Чорний ворон».

Читачі Леоніда Андрєєва й усіх інших письменників, що писали про тюрми й каторгу, про трагедію людей, вихоплених із життя й відданих на глум і муки, мали більш-менш усталене поняття про «Чорного ворона» — як про атрибут всіх «охранок» і їхніх тюрем, як про супутника насильства й смерті, що майже став мітичною істотою, нарівні з відьмаками й драконами, — чорним хижакком, що хапає й мчить людей на шибеницю чи розстріл, у прірву смерті. І знаменита пісня:

«Чорний ворон, чорний ворон,
Що ж ти в'єшся наді мною!..»

хоч і була складена про іншого ворона, але для багатьох у всій царській і не царській, російській імперії звучала саме, як пісня про того «Чорного ворона» тюремного. І коли її співали арештанти чи каторжники, то, мабуть, їм увижався в пісенному образі інший хижак, розгортаючись у всеобіймаюче, універсальне страхіття — колесате й крилате, когтисте й дзьобате, що заносить людину над прірву й там видовбує їй очі, клює череп і пожирає гаряче серце. «Чорний ворон»... Але це опоетизований. А не опоетизований — це в уяві всіх на землі сущих, хто бачив й хто не бачив, - — була звичайна чорна халабуда на колесах. Отака собі собача будка. За часів Леоніда Андрєєва це була чорна карета, везена кіньми. За пізніших часів розквіту цивілізації — така сама карета, але вже рухана автотором, — чорна автомашина.

Таким уявляв «Чорного ворона» й Андрій. І таким уже й знав його раз колись, побувавши в його череві. За часів ГПУ це було звичайне вантажне авто зі звичайною залізною будкою, в яку напакуювано людей. В ній було заграшоване вікно, завішене ззовні чорною матерією. І нічого він не уявляв собою особливого. Навіть було прикро, що така паскудна й прозаїчна коробка мала таку легендарну славу.

Але на світі все міняється відповідно до епохи. Напевно, тепер і «Чорний ворон» інший. Але який?

Часто, коли вдень раптом гуділа машина в тюремному подвір'ї, або вночі чути було, як машина в'їжджала й виїжджала, в камері 49-й говорили здавленим голосом: — «Чорний ворон»!

— Який він? — питав Андрій.

Але ніхто не знав точно, який він. Говорили ріжно і саме тому, що говорили ріжно, не було віри в говорене й не було цілісного образу. Який він тепер — в епоху не Леоніда Андрєєва й не ГПУ, а в епоху Єжова, «наркома залізного»?

Казали, що це жахлива чорна машина, обставлена багнетами, яка мчить вулицями несамовито й вис, як сатана. Казали, що, саджаючи в неї, в'язням зав'язують очі. Казали... Але ніхто з присутніх нічого не знав точно, бо ще не був у ній, крім, хіба, Карапет'яна,

але веселий вірменин, поки був у камері, нічого не розповів на цю тему, а потім його забрали. Таким чином було багато домислів і нічого точно окресленого. Була лише легенда. Знали лише всі напевно, що він є й що працює невтомно, безперервно, і що так і називається «Чорний ворон», навіть за офіційною термінологією. Яюсь дивно чути це фантастичне ім'я, так би мовити, поетичний образ, легенду, замість натури, в епоху оголеного реалізму, в епоху розлегенднення всіх легенд.

І ось він прилетів...

Одного дня їх — мешканців камери 49-ї — забрали з камери. Таємничо звеліли всім зібратися «з речами» й вивели до льоху невідомо для чого, тим накрутивши нещасним людям нерви до крайньої межі. Тут люди просиділи півдня. Потім від них відокремили п'ятьох і лишили на місці, а решту забрали й повели. Цебто 24 особи, а серед них був і Андрій, їх вивели з льоху й погнали швидким темпом («Давай-давай!!») по темних і вогких коридорах підземелля. Біля якоїсь, герметично закритої, залізної брами їх вишикували по-три й наказали триматися «там», де вони зараз опиняться, тихо, під страхом тяжкої кари. Після того відчинили браму — перед ними стояла автомашина, підведена задком щільно впритул до виходу. То була вантажна машина з халабудою, розмальованою в яскравий колір і пописаною якимись літерами. Андрій умудрився прочитати своїм бистрим оком великий напис збоку по діагоналі — «Ц Е Р А Б К О О П Ч...» Точнісінько така машина, якими возять хліб!

Їх впускали в відчинені залізні дверцята по-три й ті трійки щезали мовчки в мовчазному, темному череві «ЦЕРАБКООПУ». Прийшла черга до Андрієвої трійки. Андрій перший здерся по відкидній драбинці й ступив у середину. Це був вузюсінський коридорчик, обабіч якого були дверцята! Герметичне закриті дверцята. Одні з них відчинив оперативник, що порядкував у коридорчику, й сказав — «Давай!»

Андрій втиснувся в дверцята. То була манюсінська кабінка — такий собі залізний мішок на одну людину. Але їх туди впхали трьох. В середині було прироблене сидальце, але Андрій не скористався з права першости. Він уступив місце Зарудному. Третім був Голіят-Охріменко. Охріменко прийшов останній і не влазив у кабінку, бо це було проти всіх законів фізики. У такій манюсінській клітинці Охріменко не міг би вміститися як слід сам, а його пхали третім.

— Лізь, сволоч!! — люто шипів оперативник, розсипаючись прокльонами. Охріменко ліз, здушуючи своїх товаришів, як пресом, і все не міг влізти. Йому допоміг оперативник, втискаючи голіятське тіло коліном. Втиснув. Закрив дверцята й клацнув замком. Готово!

Оце й він — «Чорний ворон». Чорний ворон без легенди.

Ніяких вікон, навіть завішених чорним запиналом, і ніяких щілин! Тільки вгорі десь просочувалося потрохи повітря. Андрій помацав рукою — то було прибито трохи подірявленої бляхи в півдолоні завширшки, мов тертушка. Дірочки були манюсінські та й ті зроблені не просто, а яюсь так навскоси, та ще й прикриті дашком, мабуть, щоб нічого не було видно. Не було видно неба й взагалі світла, хоч назовні був сонячний день. Це

щоб люди не милувалися небом (бо ж то «Воля!») та й щоб не помітили часом бодай горішніх поверхів будинків і не зорієнтувалися, куди їх везуть.

Ось він тут увесь геній епохи!

Андрій засміявся злісно. Навіть той образ «Чорного ворона», який жив в уяві, був занадто поетичний порівняно з дійсністю. «ЦЕРАБКООП!» Нікому на волі не прийде в голову, зустрівши цей «ЦЕРАБКООП» на вулицях і площах міста, що це «Чорний ворон» і що в нім їдуть вони — приречені люди, може, їхні друзі, приятелі, знайомі, брати, рідні. Таким чином, ніхто навіть приблизно не знатиме про їхню трагедію. А вони їхатимуть яскравого сонячного дня через самий центр заштатної столиці республіки!

Це було тяжко й прикро. Андрій не раз і раніше ловив себе на думці, що не страшно вмерти привсенародно, лише страшно умирати, задавленому нишком, в темних закамарках, десь в льосі, ізольованому від світу, без свідків, де твоя смерть навіки лишиться таємницею. Ось що страшно. І в чеканні такої смерти щодня, щогодини, завжди видавалося недосяжним щастям умерти на шибениці серед велелюдної площі, на очах у всіх, щоб усі знали, що ж з ним сталося, де він дівся, як він скінчив своє життя. А може, ще й крикнути зухвало й глузливо щось в очі катам — хлюпнути їм привселюдно в лице своїм презирством і зненавистю. Така думка й зараз прийшла в голову. Де там! Навіть коли б закричати отак нагло, то й то ніхто не почує того крику. А почує — не повірить. І від того було прикро. Даремно Андрій намагався перемогти почуття тоскної нудьги, відчаю, тупого розпачу.

А от би це їхав звичайний «Чорний ворон» часів Андрєєва або навіть ГПУ, і всі знали б, що там когось везуть. Боліли б серцем, догадувались би, співчували, бились душею над болючою загадкою — «Кого ж це везуть?» І, не вгадавши точно, склали б одначе легенду, яка все таки була б правдоподібною.

Прокляття! Тисячу разів розстопроклята епоха і проклятий її диявольський геній.

Машина йшла через місто. Вона йшла зовсім не божевільним темпом і зовсім не ревіла несамовито. Вона бо везла «хліб» або, може, й «морозиво» і не мусіла квапитися, щоб не розтрясти дорогоцінний крам. Андрій чув вухом, як в коридорчику човгав чобітьми наглядач. Він теж був усередині, і ніхто його не бачив. І ніяких рясних і жаских багнетів. Один-однісінький наглядач в коридорчику залізної «тюрми на колесах». Ну, скажіть, хіба це не геніяльна епоха?! А в'язні — кожен намагався проглянути крізь залізну стінку кабіни «ЦЕРАБКООПУ» бодай думкою — вгадували, якою саме вулицею оце вони їдуть. Куди повертають. Всі вони знали досконало своє столичне місто і уявляли, що оце вони йдуть по ньому власними ногами, прогулюючись по сонячних вулицях, зустрічають знайомих... Андрій впіймав себе на шаленому бажанні: от якби оце машина ця та налетіла на телеграфний стовп, на трамвай або на іншу машину, щоб сталась аварія. От би!..

І тепер скажіть, що немає провидіння, або — що людське шалене бажання нічого не варте! Але це, звичайно, сталося випадково. Ніби Андрієве божевільне бажання дійшло до вищого розуму, що керує всесвітом, — раптом почувся шалений вибух, а тоді сильний струс калатнув людьми, — машина після вибуху пішла якось бокаса, а тоді тіпонулася від удару об віщось, перехнябилась і стала. Удар був не дуже сильний, так що Андрій з товаришами тільки трохи потовклись один об одного, але не пошкодились. Ставши,

машина стояла нерухомо, навколо неї засюрчали сюрчки, закричали якісь погрозливі голоси, розганяючи юрби цікавих. Як потім виявилось, сталась маленька аварія — на крутому повороті з Павлівської площі на міст через Лопань лопнула камера й покришка на лівім заднім колесі, і машина, нагло загальмована на один бік, загнула по інерції круто й врзалася в телеграфний стовп. Добре, що вона була дуже загальмована, а то хлопці на тім і скінчили б свою арештантську епопею.

Навколо машини зібралась велика юрба — це чути було всім мешканцям «ЦЕРАБКООПУ». Безперечно, та юрба не знала, що перед ними більше диво, аніж звичайна аварія якоїсь там «Церабкоопівської» машини. Напевно, вони там не розуміють, чому саме їх так шалено розганяють міліціонери, які, розганяючи, теж не розуміли, що це таке за машина. Наказано розганяти, значить, треба розганяти. І саме це уперте розганяння інтригувало людей несамовито, збільшуючи юрбу все більше. Але ніхто не здогадувався, в чому річ, бо... Бо якби люди здогадались — то кинулись би врозтіч з усіх ніг. Безперечно.

Андрій тріюмфував, так само, як і його колеги. Охріменко здушено реготався. От і пропала їхня таємниця! Проклятий «Чорний ворон» розшифровано! Буде розшифровано! От раптом усі визнають, що це за «ЦЕРАБКООП» і що в нім возять! Взнають про них! Не визнають персонально про кожного, але визнають взагалі про них, про всіх, як от їх возять!

Довго стояв «ЦЕРАБКООП» перехняблений, очевидно, пошкоджений безнадійно. Ось під'їхала якась машина... і Охріменко вилаявся, висловивши тим і Андрієву думку. Вони чіпляють «ЦЕРАБКООП» на буксир. Пробують тягти. От потягнуть, сволота, й заволочуть нерозшифровану легенду, так ніхто нічого й не знатиме. Ні! Не бере! Стало! Попихтіло, пойорзало й стало. Не бере! Стоїть. Галас і сміх навколо машини клекотить. Люди сміються, як то з тим «ЦЕРАБКООПОМ» вовтузяться.

Ще якийсь час стояв «Чорний ворон» нерухомо. Нарешті підійшла якась інша машина й почала наблизитися задки до «ЦЕРАБКООПУ». Підійшла... Засюрчали сюрчки несамовито, розганяючи юрбу, закричали якісь голоси грізно. Настала тиша. Мабуть, юрбу відтиснули подалі. Чути лише, як віртуозно лаються якісь дитлахи, очевидно, лізучи крізь заборону поближче; Не треба було Андрієві пояснювати, що то за дитлахи. Всюдисущі й непобідимі безпритульні, їх легко впізнати з їхньої барвистої мови — мови харківських і взагалі всесоюзних апашів. Чути, як під голосні зауваги безпритульників відкриваються дверцята... Виводять людей... І тут голосний, дзвінкий дитячий крик пронизує повітря: .

— Трам-трам тарарам! Та це «Ч о р н и й в о р о н» !!

Андрієві цей богохульний вигук видався божественною музикою. Ні, Бог сотворив цих безпритульних таки не даром. Він відчув, як всі юрбища, все місто, весь світ ахнув:

— «Ч о р н и й в о р о н»!

Ага! Проклята таємниця перестала існувати! І водночас Андрій відчув, як юрби харківських обивателів кинулися, опановані містичним жахом, врозтіч, геть від «ЦЕРАБКООПУ». Вони не могли не кинутися. Вони мусіли кинутися. Після того крику та тупотняви настала мертва тиша, і в тій тиші їх перевантажували з машини в машину, з одного поломаного «ЦЕРАБКООПУ» в такий самий інший, цілий. Підвели його щільно дверцятами до дверцят і перевантажують. А так як вони все таки не могли підігнати

машину до машини дуже щільно — заважають східці, та й одна машина стоїть бокаса, — то зблизька видно, що саме вони перевантажують.

Коли Андрій із своїми товаришами переходив з похилої площі на пряму і переступав смугу осяяного сонцем повітря, він бачив гроно мерехтливих дитячих очей збоку, за міліцейськими уніформами. Вони дивилися, поширені нелюдською цікавістю, а голоси тихо робили зауваги.

— О! Троцкіст!. — сказав котрийсь на Андрієву адресу. — О! А це махновець, якийсь...

Охріменко не витримав і засміявся, бо ця влучна заувага була зроблена саме на його адресу. — Вгадав, сукин кот!

На той сміх дитячий голос зарепетував тріумфально:

— Сміється!!

Так, ніби докладав цілому світові. І засміявся сам дзвінко, а тоді, видно вхоплений чи штовхнутий міліціонером, залементував люто:

— Куди хапаєш, лахудра лягава!? Гад! «ЦЕРАБКООП» який видумав!..

Дитячий сміх перекинувся десь далі й покотився по юрбищах.

Знову сюрчки, окрики, тупотнява. То десь розбігаються панічно люди. Бояться, щоб не потрапити до «ЦЕРАБКООПУ».

Нарешті перевантажились і поїхали. Машина з маркою «ЦЕРАБКООП» пішла, лишивши по собі переляк у здивованих обивателів,

Вони бачили!..

Та тільки що з того. Вони бачили, але вони мовчатимуть, боятимуться розповісти навіть вдома про те, що бачили, та все чекатимуть з острахом, чи не йдуть уже по них, як по людей, що підгляділи «державну таємницю». Ачей їх уже десь позаписувано. Боятимуться самі себе й сусід, щоб не проговоритися, щоб хто не доніс. І багато харківських обивателів через цю вуличну пригоду довго будуть позбавлені сну й спокою, прийняті жахом вже не за тих, що були там, в «ЦЕРАБКООПІ», а за себе саміх. Ану як почнеться кампанія виловлювання тих, хто був свідком вуличної катастрофи такого то дня на такій то площі, — і будуть саджати їх до тюрми, як окремих ґатунок «ворогів народу».

Ні, цей «Чорний ворон» страшніший і славніший за всі попередні. Напевно, після цієї пригоди всі машини харківського «ЦЕРАБКООПУ» буде перемальовано в інший колір, бо люди не їстимуть хліба й розбігатимуться з хлібних черг при наближенні такого от чуда. Та й ще на тому не скінчиться. Страх у людей буде тепер такий великий, що поява кожної, навіть найневиннішої, аби тільки критої, машини змушуватиме здригатися; бо в ній підозріватимуть замаскованого, засекреченого «Чорного ворона». От, брат, епоха! І от, брат, який той «Чорний ворон»!

«Чорний ворон, чорний ворон,

Що ж ти в'єшся наді мною?!»

Ця моторошна пісня набере тепер зовсім іншого змісту, коли її співатимуть десь бурлаки на Основі або на Москалівці та все думатимуть не про якихось там «сім повішених» Л. Андрєєва, якого вони ніколи не читали, а про машину «ЦЕРАБКООП» та про її ще не повішений вантаж.

Чорний ворон, чорний ворон...

«Чорний ворон» під маркою «ЦЕРАБКООПУ» зупинився на Холодній горі, на внутрішньому дворі знаменитої колись каторжної царської тюрми. Тут уже не було юрби вільних роззяв, бо це царство неподільного панування «органів революційної законности». Однак безпритульники й тут були. Саме проходила колона так званих «неповнолітніх правопорушників», повертаючись з прогулянки, як розвантажували машину. Тут машина теж підійшла щільно до якоїсь брами, але не на стільки щільно, як там, на площі, бо тут не було чужих, тут були всі «свої». Неповнолітні обступили машину, й ніхто їх не проганяв. «Вихователі», правда, покрикували на свою юну гвардію, але їх ніхто не боявся зовсім. Хлопці презирливо осаджували своїх «опікунів» і товпилися двома шпалерами, мов би це вони приймали вантаж. Вони дивилися на зарослих, неголених «політичних» з надзвичайною цікавістю, і... з ворожістю. Так-так, з ворожістю. Це ж «вороги народу». А їх всіх навчили, що біда вся у світі, що жити так погано, що і в тюрмі вони сидять саме через отих страшних «ворогів народу», різних троцькістів, бухаринців, петлюрівців, фашистів тощо, тощо. Хлоп'ята дивилися з-під лоба, понуро, а перед ними проходила черідка дорослих, старших людей, і хлопці, напевно, боялися, чи не кинуться на них ці легендарні «вороги народу» та й почнуть душити. Але «вороги» не кидалися, а зникали по одному в залізній брамці. Неповнолітні кримінальники дивилися й подавали понуро репліки один до одного.

— Це троцькіст...

— Бухарінець...

— Фашист...

Постать Охріменка викликала певний піетет.

— О, гад, гля!.. Оце, видно, дядя!.. Ого-го!

В уяві спостерігачів Охріменко не підходив під жадну відому їм категорію. Дуже вже він їм заімпував своїм виглядом.

— Це Кармалюк! Накажи мене бог! — нарешті вирішив котрийсь. І, напевно, кожен з них хотів би бути таким страшним велетнем.

— Дядя! — смикнув котрийсь Андрія за полу. — Ти шпійон?

Андрій посміхнувся й машинально погладив кирпате хлоп'я по голові і то так несподівано, що той не встиг відсторонитися, лиш втягнув голову перелякано. А Андрій промовив крізь лагідну посмішку:

— Ні, козаче, не шпійон.

Увіходячи в браму, озирнувся — хлоп'я не могло прийти до пам'яті: подумати тільки — такий страшнючий фашист не тільки не звернув йому в'язів, а приголубив та ще й так сумно відповів, як приятель до приятеля. З тим розгубленим поглядом у вічню Андрій зник за брамою слідом за всіма, поніс його до тюремної канцелярії.

Їх обігнав якийсь в'юнкий шелихвіст в уніформі, в ежовському кашкеті, в галіфе, при пістолі й з паперами в руці — він виліз із кабінки машини, супроводивши її, як виявляється. Рудий, чисто виголений, з білим ковнірцем, блискучий весь, він пішов за перегородку до чергового, що сидів за столом, а в'язні стовпилися по цей бік перегородки.

— Приймай людішек!.. Людішек привізі!.. — вимахував шелихвіст паперами весело. Так, ніби здавав худобу чи крам.

Цю формулу Андрій чув уперше, і йому неприємно різнула вона вухо. Він знав добре історію «государства російського» і знав добре, хто й коли називав людей «людішками». Це формула часів Івана Грозного з його оприччиною.

Бач! Володарі йдуть в історію! Змикають порваний її ланцюг. Цим словом «людішки» змикається дві епохи. І робиться це свідомо, бравурно, цинічно.

Блискучий опричник, закурюючи цигарку з срібного портсигара, перечеислив «людішек», як овець, перевірів за списком і здав. Ця процедура тривала коротко. Здавши ж і доставши розписку, блискучий опричник навіть не глянув ні на кого, посвистуючи, геть вийшов. Лиш вчувалося з того свисту, що йому мулько під понурими поглядами «людішек» і що він квапиться від тих поглядів швидше зникнути.

Поробивши всі формальности, черговий викликав тюремну варту й їх забрано з канцелярії й десь поведено.

«Хто не був — той буде, хто був, той не забуде». Це Андрій прочитав на якійсь стіні, коли їх ведено ріжними закамарками та переходами. І ще прочитав безліч інших написів, позначених безсмертним і злобним шибеничним гумором, як от:

«Єшов не Ягода, весь народ став врагом народа!..»

Або старе, збите, але тут чомусь свіже й вражаюче:

«Чай Висоцкого, сахар Бродского, Россия Троцкого». Або — «Прощай, мама!». І т. п. Тих написів було всюди багато. І були вони ріжної давности й ріжного характеру — писані олівцями, видряпувані цвяхами, були й рудуваті. Ці написи, як і взагалі масивні, товстелезні стіни цієї тюрми, були заяложені, вкриті плісінню, киптявою. Цікавий об'єкт для історика й майбутнього археолога, який розкопуватиме колись руїни, в які буде все це геть обернено... А буде ж обернено!! На якійсь чільній стіні, мимо якої вони проходили в тюремних сутеренах, кинулася в очі пляма від двохголового орла, перекреслена видряпаною п'ятикутною зорею... Після того вони опинилися ще на якомусь подвір'ї, обставленому високими мурами. Поставивши по-чотири, їх підвели до широкої, залізом обкованої брами. Тут вони зупинилися — брама була зачинена, бо подвір'я зайняте. (За брамою якийсь рух). І тут, власне, Андрій прочитав найцікавіший напис. Він був написаний дуже чітко над самою брамою, очевидно, зумисне, з відома адміністрації хоч і зроблений під «арештантський стиль». Кривими, широкими і незграбними літерами чимось чорним було написано:

«Оставь надежды, входящей сюда!»

Безсумніву, це використано, як засіб психічного впливу.

«Надежди» було написано через ять. Чому «надежди» через ять? Це було не зрозуміло, як не зрозумілим зразу було й те, чого цей напис на такому видному місці не стирають. Але то лиш на перший погляд було не зрозумілим, в дійсности ж було все зрозумілим, як вирубування дерев і нищення найменших ознак зелені, навіть травки на тюремних подвір'ях, як заборона бити блощиць і чистити брудні, вкриті роздушеними

комахами стіни, як та тертушка замість віконечка в «Чорному вороні» тощо. Андрій міг іти на парі, що той напис зроблено спеціально, для морального тиснення на людину. Але чому ж тоді він не зроблений золотими літерами? В цьому сказалася вся підла, лицемірна ця епоха на цій землі. Це зроблено так, як і все. З одного боку тюрма є, а з другого — її немає, а лише «трудопоправна інституція», з одного боку каторга є, а з другого — її немає, а є лише поправні колонії, де людину, для її ж блага, «перековують» і т.д.

Напис був тяжкий, він налягає на людську психіку. Однак не було страшно. Люди, навпаки, потрапивши на територію цієї тюрми, раділи, либонь, бо відчували, що тут набагато легше й краще, ніж на тій проклятій Раднаркомівській. Принаймні таке відчуття мав Андрій. Уже сам факт, що їх оточували не єжовські уніформи, а чорні безбидні уніформи тюремної варти, щось та значив. Крім того, ця варта була абсолютно беззброяна й якась мирна. Крім того... Крім того, там он люди ходять! Ходять цілою юрбою! Гуляють! Ось...

Під брамою була велика проріха (брама не діставала до землі на цілих 30 сантиметрів), і в тій прорісі з'явилася велика черідка ніг, проходячи помалу. Всі в'язні завмерли, поблідли схвильовано, аже витягли голови — то були жіночі ноги! Жіночі ноги!

Андрій відчув, як йому йкнуло серце. Він був охоплений загальним почуттям. То не було почуття самців, ні. То було більше, трагічне людське почуття. Почуття людей, які раптом уявили там, за брамою, своїх дружин, взятих «по делу мужа», матерів, сестер, наречених.

Вони проходили довгою черідкою — ноги, жіночі ноги! В модних тувельках, в чобітках, в подертих черевиках, в ганчіряних лаптях, босі... Там були стрункі дівочі ноги, з точеними литками, з божественними лініями, там були й zdeформовані вже старістю й тяжкими життєвими шляхами ноги старших жінок — матерів і, може, навіть, бабусь... І жадного голосу там за брамою...

Варта помітила, куди це так потяглися очима всі арештанти, й скомандувала: «Обернись!!»

Всі обернулися, але ноги все йшли й ішли їм у віччю. Жіночі ноги.

Група арештантів так простояла хвилин з десять, поки прогулянка закінчилась, і тоді брама перед ними відчинилась.

У великім подвір'ї вже було порожньо. Жінки зникли, як камфора. Так, ніби їх і не було. Невідомі, незнані, загадкові жінки. Жінки-в'язні.

Це почалася нова, відмінна фаза в їхньому арештантському житті, їх вели осяяним сонцем подвір'ям, порожнім і голим, як долоня, обставленим височенними грізними мурами тюремних б'локів, обчеплених рядами залізних і дерев'яних щитів на вікнах, як ластів'ячими гніздами. Щити були фарбовані в чорний колір. Вражіння було грізне й таємниче. Б'локи нагадували величезні, вогнетривкі скрині з рядами герметично закритих шухляд, в одну з яких їх от ведуть поховати від цього сліпучого сонця й від світу взагалі.

Але перш ніж їх поховати, їх повели до лазні, так як стій, з усіма їхніми лахами, клунками й торбиночками. З усіх в'язнів лише Андрій не мав ніяких лахів і ніяких взагалі речей, крім маленької торбиночки, в якій зберігалася недоїдена пайка й замайорена в тюремній адміністрації, там, на Раднаркомівській, алюмінієва ложка, — Андрій назло

примудрився її не здати. Мандруючи до лазні, вони перейшли ще через кілька ізольованих подвір'їв. Вражіння було гнітюче — це була неприступна фортеця, держава в державі, царство молоха, — ця Холодногорська тюрма з безліччю розгалужень, тюремних бльоків, якихось прибудівель. І на всьому лежала печать мовчання, засекречености. Де-не-де шнирили люди — тюремна варта та тюремна обслуга з кримінальних злочинців, що користалися з привілеїв у всіх тюрмах та концтаборах СРСР — з права довіри до себе, як «соціально близьких», а звідси — з права працювати на різних посадах та верховодити над політичними, як упривілейована каста, своєрідна арештантська аристократія. Вони бо не були «ворогами народу», а просто «правопорушниками».

Ця аристократія порядкувала й в лазні, куди привели групу з Андрієм.

В лазні, в окремім закамарку їм звеліли роздягтися догола й здати одягу та всі речі до «Геліосу» — до спеціального апарата парової дезинфекції. Потім вистригли їм усі місця машинками — це проробили двоє кримінальних, які не відзначалися особливою делікатністю, роблячи свою роботу під акомпанімент віртуозної лайки та терпких дотепів, особливо кепкуючи з Петровського, потішаючись над його гилою. Але зрештою всі ті жарти та дотепи були безобидні. Гірше могло статися з речами, про які всі були певні, що їх спіткає печальна доля, а саме: все, що було ліпшого, щезне після зворушливої опіки цих «теплих ребят».

Саме миття — то була досить неприємна розвага. Лазня була ідеально брудна, з несамовитими протягами, темна й холодна, без гарячої води, зате колосальних розмірів, як полігон. Це була лазня така, яка й мусіла тут бути — величезної пропускної спроможности, розрахована на велику кількість і на спеціальну функцію — мочити людей холодною водою, простужувати їх, принижувати й поглиблювати моральну депресію. Цементова підлога була холодна й слизька, як підводне каміння, від харкотиння та плісняви. Перед тим як впустити хлопців, їм дали кожному в жменю якогось рідкого, смердючого мила, яке гидко було тримати в руках, а ним же треба було митися! Чомусь приходило на думку запитання: «з кого те мило роблене?» Було бридко. Здавалося, тим смердючим милом була вкрита вся підлога, лави й лоханьки — великі дерев'яні зрізи, з яких митися, бо те мило, мабуть, не в силі була подолати ніяка вода, не в силі його розчинити. Замість душу, пускано воду з брандсбоя. Це робив якийсь «рубача парень» з кримінальних, виконуючи функцію «банщика» й потішаючись тим, що збивав струменем людей з ніг.

Сяк-так хлопці побанились: розвезли на собі бруд, намокли в холодній воді й перемерзли люто. А надто перемерзли, чекаючи, коли ж їх нарешті з цієї лазні випустять. Товпилися коло дверей і несамовито цокотіли зубами. Це не лазня, а кара божа. Особливо змерз бідолашний Руденко, посинів, як печінка, й увесь вкрився «гусячою шкірою», нагадував того одчайдушного хлопчиська, що поліз до ставка купатися після того, як «Ілько в воду на с...», та й зарікся. Рясні болячки на людях понамокали, посиніли, почервоніли, почорніли. А їхні «опікуни» не квапилися, бо ще одяга була неготова. Нарешті їх випустили і хлопці відчули справжнє блаженство, потрапивши з такого рефрижиратора до приміщення «Геліоса», де було жарко, як у пеклі. Від сухого повітря забивало дух. А надто забивало дух від смороду та чаду, від смалятини — вивантажувано

з «Геліоса» їхню одежу. Боже ти мій! Що сталося з їхньою нещасною одежею та всіма лахами! Яке то чудо, цей «Геліос»! Ні, він, безперечно, сумлінно виконує свою спеціальну роль тут. Одежа або була попалена, або геть мокра, як хлющ. Її викочувано на спеціальних вішалах з пекельного апарата, а решту витягувано гаками, ту, що позривалася з вішал і намокла внизу, і звалювано на купу. А вже з тієї купи в'язні вибірали її, копаючись, як археологи. Андрій ледве викопав з гарячої купи свою одежу й переконався, що вже йому, власне, нічого й одягати, — штани й сорочка розповзалися в руках! Лишилися самі рубці. І так у багатьох. Але люди не журилися, скалозубили, як скалозубив і черговий біля «Геліосу», потішаючи, що хоч фасон трохи й попсувався, зате вошей напевно всіх побито. Проте це була помилка — пізніше виявилось, що вошей не тільки не побито, а ще якимось чудом кількість їх збільшилася, вони з'явилися навіть там, де їх і не було. Та де пізніше! Вже зразу люди відчули, що прокляті створіння, розпарені й розіритовані, рятуючись від вогкості, повзали ошаліло по ганчір'ї, лоскочучи шкіру. І від того їх видавалося безліч. Але Аллах з ними. Лазняна екзекуція скінчилася для всіх — і для вош, і для людей. Зрештою їх спіткала однакова доля й однаково для всіх ця пригода скінчилася щасливо: їх не поморили, тільки намочили.

Потім «людішек» вишикували по-чотири й повели знову через всі подвір'я кудись. Підходячи до якогось бльоку, вони переходили вузький дощаний коридорчик чи завулок, — тут їм нагло скомандувано обернутися лицем до дощок і так стояти. Це був вузесенький прохід з двох дощаних стінок. Стінки були вибілені вапном, і в те вапно їм звеліли упертись лобами, ще й перевірили, чи ніхто не дивиться. Так, упершись лобами, вони стояли довго. Було вражіння, що з них хтось глузує. Але стояти було приємно — сонце пекло згори немилосердно, наповнюючи вузенький дощаний завулок сяйвом і теплом. В'язні висихали й відігрівалися після лазні. Ніби їх зумисно для цього поставлено.

Виявилось, що не було начальства, а варта не знала, куди ж цих «людішек» вести після лазні. А може, дорога була зайнята. В'язні стояли й пильно слухали, що робиться навколо. Десь вгорі за щитками вікон глухо перегукувалися люди, подавали репліки, інформували вже камера камеру про новоприбулих. Вони там бачать! Вже порахували гостей, і чийсь голос ствердив безпомилково, що їх «двадцять чотири»!

— Двадцять чотири гаврики!

— І нікого знайомого!

Це був «другий спецкорпус». Прийшло начальство і двадцять чотири «гаврики» щезли в його череві, перейшовши з сонячного сяйва в холодну півтемряву знаменитого 2-го спецкорпусу, а колишнього найславнішого корпусу каторжної тюрми. Спершу вони опинилися в якійсь залі з скляним дахом, що нагадувала те приміщення цукроварні, де стоять баянсові машини. По боках тяглися галереї в чотири яруси. Вони піднялися по сходах на першу галерею, пройшли її кругом, поуз ряд герметично закритих масивних дверей з вовчками. Потім піднялися на другу, на третю. І аже на четверті перед ними відчинилися двері — й їхні мандри скінчилися. Вони прийшли.

Це була маленька келія з трьома ліжками, причепленими до стін. Келія на три особи, її називали «тройником», а цілий цей тюремний сектор називався — «тройники».

В цій маленькій келії на три особи вони й розмістилися всі двадцять чотири.

III

Все таки порівняно з Раднаркомівською тут була свобода. Насамперед — можна ходити, стояти, танцювати, лежати і, якщо хочеш, — навіть битися головою об стіну — нікому до того не було ніякого діла, як не було й ніякого від того ефекту. Стіни тут були зроблені з достатку — роботи ще царської, могутні, розраховані на тисячоліття. В амбразурі вікна хлопці ради інтересу проміряли цю стіну — виходило 70 сантиметрів. І це ж на четвертому поверсі! А вниз?! Підлога асфальтова. Стеля дугою, півкругла. Двері ковані дебелим залізом. Ліжка (залізні) вгвинчені в стіни. Добра квартира. Ще царбатюшка будував, спасибі йому! Ніяких матраців чи чогось подібного, звичайно, не було, як і ніяких меблів, крім незмінної смердючої «параші».

Хлопцям від незвички було аж чудно. Подумати тільки! Можна стояти, ходити, танцювати, говорити голосно, спати вдень. Це не тюрма, а просто рай.

З ліжок ніхто не хотів користатися, бо то було б несправедливо — чому це привілей для трьох! Через те всі розташувалися на підлозі, так, як звикли вже. Покотом. Так само, як і раніше, пороздягались і з радістю порозвішували лахміття на ліжках сушитись. Було так само тісно, як і на Раднаркомівській, бо хоч це й «тройник», але не більший за одиночку. Одначе було незрівняно зручніше тут і приємніше. А головне, здається, не було блощиць, а якщо й були, то зовсім мало, бо підлога асфальтова, а мури щільні й холодні. Вони тільки трохи нанесли блощиць у черевиках та чоботях із собою, але тепер старанно нищили їх.

Почався новий розділ їхньої епопеї — розділ «в тройнику».

Найперше Андрій почав пробувати стіни, налагоджуючи тюремний телеграф. Він прекрасно знав тюремну «п'ятихвістку» і тепер випробовував щиколотками мури, шукаючи контакту.

На Раднаркомівській він не міг пустити в діло ці свої знання, бо там це було неможливо при тамтешнім несамовитім нагляді. Інша справа тут. Але всі спроби, на жаль, в перший день скінчилися нічим, бо не було ані зправа в камері, ані зліва тямущих сусідів. Хтось відгукнувся на виклик, але й тільки, далі діло не йшло. На сигнал хтось відповідав стуком — хтось ніби з того світу тукав молоточком, — але далі був безпорадний. Не вмів. Та спасибі й на тім. Вже добре, що хоч відгукувався. Було приємно, що існував зв'язок, не зважаючи на товсті мури. Їх чують. Може, дасть Бог, трапиться й фаховий «телеграфіст». Тим часом Андрій зразу ж заходився вчити всіх своїх товаришів тюремної телеграфної премудрости. Щоб знали. Час покотився жваво. Крім навчання, всі зайнялися ще іншими, практичнішими справами — Руденко й інженер Н заходилися з цвяшків, які вони десь попідіймали в лазні чи по дорозі з неї, та з шматків дроту робити голки. А тим часом було нароблено голок з зубців гребінця, попросвердлювавши цвяшком дірочки («вушка») на товщому кінці. Розпущено скарпетку на нитки й дехто заходився латати свої лахи. Хтось робив мундштука із знайденої кісточки і хліба. Хтось лагодив черевики. Робота кипіла. Надто пильно трудилися Руденко й інженер Н. Вони робили «господиню», бо без «господині» як бути?! Вони терли свої цвяшки об асфальт та об цементове підвіконня з терпінням і методичністю, якій позаздрив би перший ліпший китаєць. Завдання полягало в

тім, щоб з грубого цвяха зробити тоненьку голку. А тоді ще просвердлити в ній вушко. І тоді з грубого цвяха вийде граційна й блискуча «господиня».

З усіх ніякими господарчими справами не займався лише Андрій. Навчання тюремного телеграфу уперлося в тяжку проблему — проблему приладь для писання, і він, урвавши лекцію, сушив над цією проблемою голову. Він був феноменально упертою людиною, для якої не існувало речей неможливих, він не визнавав їх. Що значить неможливо? Як не існувало й поняття «не вмію». Він з школярських років полюбив англійську, кимсь розказану йому, відповідь на запитання, чи ви вмієте грати на роялі. «Не пробував, може, й умію».

Писати! Як писати, чим, на чому? І б'ючись над цією проблемою в камері, де не було ні паперу, ні олівців, він зробив нарешті винахід. Більшість з в'язнів мали при собі гальоші, звичайні гумові гальоші; Андрій взяв одну стару гальошу, зчовгану й таку гладеньку на підшві, натер ту підшву крейдою (провів гальошею по стіні і вже), а тоді почав по білому писати загостреним сірником. Знамените! Лінії виходили яскраво-чорні, пружинясті, чіткі. Можна писати й навіть малювати з найтоншими нюансами!

Це був дійсно чудовий винахід, якому стелилося велике тюремне майбутнє.

Винахід зразу ж пішов у рух. Власне, пішли в рух гальоші. Одна пара гальош — це цілий капітал, це своєрідні грифельні дошки: насамперед для писання, а тоді для малювання, для різних ігор і, нарешті, для гри в шахи — малюється шахівницю й фігури на ній, а тоді грається — походжену фігуру затирається пальцем на одному полі й малюється на іншому. Забиті фігури просто затирається.

Камера зажила. Стільки одразу занять, розваг, клопоту.

Час від часу підходив вартовий до вічка й зазирає. Тоді в'язні удавали, що вони нудяться, а як вартовий відходив — ситуація мінялась. Щастям арештантів було те, що тут в дверях не було тієї проклятої кормушки, так що за кожною потребою коридорний мусів відчиняти двері. А поки він відчиняє тяжкі двері, можна багато діла зробити. Найбільшим же щастям було те, що ця тюрма далеко від управління НКВД, далеко від тієї всієї шаленої, божевільної метушні.

Однак помалу виявилось, що щастя не так то й велике.

Помалу тройник починав даватися взнаки. Вже першого дня» після того як їх нагодували солоною юшкою в полудень (це був пізній обід для них — новоприбулих), яка — юшка — крім води й манюньких та малочисельних шматочків кислій капусти, більш нічого не мала, але зате її було багато, аж по цілому літрові, — в'язні відчували страшну задуху і брак повітря в камері. Люди страшенно потіли. Ніякої циркуляції повітря. Розпечений сонцем залізний щиток затуляв і без того маленьке, густо загразоване вікно, а їх було в камері двадцять четверо. Голі тіла, вкриті рясно противними болячками, виповнювали камеру густо, як і перше, і перенасичували повітря випарами поту. Асфальтова підлога не вбирала вологи й все більше мокріла. Надвечір люди кинули всі свої заняття й, немилосердно потіючи, безперервно витиралися ганчір'ям, яке хто мав, і викручували те ганчір'я над парашею. А піт все тік і тік. Він вже чвакотів на підлозі під босими ногами, і треба було його збирати з підлоги теж ганчіркою раз-по-раз, так що маленька параша наповнювалася самим людським потом. І було справжнім щастям, коли

люди нарешті, дочекавшись вечора, пішли до вбиральні «на оправку». Вони ніби вилізли з лазні й розморені зумисне помалу пленталися по внутрішньому балькону, вважаючи за Боже благословення той факт, що вбиральня була аж геть у другому кінці чотирикутника. Там була холодна вода, багато холодної води. А камеру наглядач, на прохання нещасних мешканців, залишив відчиненою, щоб провітрювалась і просихала. Він був симпатичний, той наглядач, і зовсім не сперечався. Та то, мабуть, тому, що тут було таке правило взагалі поведження з цими тройниками, завдяки їхній, уже відомій, властивості. Ще в обід їм видано було фаянсові миски, і тепер люди набирали в них води так само, як і на Раднаркомівській.

Спати люди повкладалися на мокрій підлозі. Було бридко — мокро й тісно — і люди довго не могли заснути. При вкладанні спати повстав той самий досадний конфлікт з площею. Тоді вони розіграли ліжка в льотерію, щоб хоч трохи розвантажити підлогу, й щасливі здерлися нагору і, напевно, там раювали, їм усі заздрили, а тому, ще до того як поснути, в'язні розв'язали проблему справедливого й пляномірного користування ліжками більш ґрунтовно. Вони ухвалили користуватися тим щастям (спати на голих залізних ліжках), за чергою. Щоб кожен пораявав хоч трохи.

В цій тройнику було глухо й тихо, як у домовині. Ніякі звуки ззовні сюди не досягали й, якби не досадне потіння та задуха, то тут би було добре. Нерви людські відпочивали, бо не гриміли засуви, не бентежили душу стогони й крики, не лякала ніяка тупотнява опівночі, не гули машини з відкритими глушителями, не чути було нічого. Була тиша. Благословенна тиша. І цієї ночі багатьом, напевно, снилися спокійні й погожі сни. Хоч Андрія душив усю ніч волохатий і жаский кошмар: все те ж — безперервний конваєр змагання загроженої душі й серця. Душа і серце продовжували все те ж життя — продовжували ходіння по муках, організовуючи шалений спротив. Ніякі змінені вже зовнішні обставини не могли тієї душі й того серця здемобілізувати й переключити на інші рейки.. Аж доти, доки не буде все скінчено. Доки вони не загинуть або не вирвуться з цього «чортового колеса».

Вранці очманілим людям видали по пайці вже іншого, житнього, досить добре випеченого хліба і по нормальній порції цукру. Тоді прийшов черговий корпусу, чемно сказав — «Добридень!» — і перевірів їх. А тоді вже їх пущено до вмивальні. Все тут якось було трохи навиворіт. Не такий хліб, і не такий режим, і трохи не такі люди. Не тільки уніформою не такі, а й вдачею ніби. От черговий з першої ж візити сказав «Добридень», та ще й українською мовою, і наглядачі теж були якісь не такі, чемніші. Не зазирали раз-по-раз у кормушку. Правда, може, тому, що їй не було, тієї проклятої дірки в дверях. І навиворіт була й сама атмосфера — не було постійного проклятого нервового напруження, й галасу, та зойку, а була тиша.

Після снідання (трохи рудого чаю, налитого в миски) почався трудовий день. Таки справді трудовий і тяжкий день. Люди взялися до боротьби з потом. Піт тік рясно, а люди його витирали на собі та викручували ганчір'я над парашею. Просто дивно, звідки він береться в таких вимучених і виснажених людях. Люди потіли, пили холодну воду й знову потіли...

Водою намагалися залити пекельну спрагу, але чим більше пили, тим більше хотіли пити і тим більше було роботи з тим потом. Люди тонули в тому поті, й тонула в ньому найменша іскра радості. Проклятий тройник! Потяглися дні — мокрі, досадні, задушні. То був тяжкий іспит. Своєрідні тортури, іспит потом, хоч і було те поза плянами тюремників. А втім, хто-зна, тут нічого немає поза пляном.

Єдиною радістю були прогулянки. Це були справжні прогулянки. Щодня і по цілих п'ятнадцять хвилин! І не в дурній дощаній загорожі, а на тюремнім подвір'ї. В тім подвір'ї було винищено дерева й будь-які кущики, і навіть виполото траву, але зате було синє небо над головою. Неба ті «опікуни» не могли ані виполоти, ані замазати, ані щитком затулити. З чотирьох сторін стояли понурі стіни бльоків, обчіпляні щитками, біля дверей корпусу стояв наглядчач в чорному і пильно спостерігав за всім, а вгорі було синє небо з хмарками. Люди ходили повільно черідкою по досить великому чотирикутнику й жадібно дихали, жадібно позирали на небо й не менш жадібно дивилися під ноги, в надії щось знайти — шматочок цеглинки, скляночку, цвяшок, шматочок заліза, а вухами дослухалися до навколишнього світу, власне, до понурих мурів, обчіпляних щитками. Там, за щитками, стояв невиразний гомін і іноді чулися приглушені оклики. На них дивляться! Кожен відчував чийсь очі на собі звідтіля, зза щитків, і мимоволі випростовувався і підіймав лице вгору, ніби дивлячись в небо, — нехай впізнають. Може ж, там є хтось знайомий рідний, близький.

Після прогулянок досадно було повертатися назад, але їх не питали.

В камері люди якийсь час після прогулянки сиділи спокійно, задумливо переживали синє небо, й білі хмаринки на ньому, й шепіт за щитками, й спогади про тих жінок, ноги яких вони бачили в перший день, що теж ходили на прогулянці, й мріяли про випадкові зустрічі, які могли б статися, про можливих друзів, про інших людей, яких тут багато-багато і з якими до болю хотілося б побачитись. Адже ними напаковані всі ці такі чисельні і такі великі бльоки.

Потім хвилина блаженного спокою минала й люди бралися за ганчір'я — піт заливав і синє небо, й ті хмаринки білі, й всі ті шелести, та всі асоціації. Рясний, липкий, досадний піт. В обід їх, немов зумисне, годували солоним гарячим «брандахлистом», звареним або з кислотою капустою, або з солоними зеленими помідорами. Вранці й увечері їх поїли гарячим чаєм.

На дворі стояли гарячі, сонячні дні — останні дні золотої осені. Сонце, використовуючи залізний щиток, як конденсатор і передатчик, напакувувало при його допомозі камеру задушливою спекою, і в'язні не знали вже, кому ж, власне, вони мусять бути зобов'язані такою благодаттю, що на них звалилася з тим потінням, — сонцеві чи своїм тюремникам і династії російських імператорів, що цей каземат збудували.

Перші дні, за вийнятком самого найпершого, коли вони були так розігналися до праці та до арештантських винаходів, в'язні нічого не могли робити, стероризовані задухою. Одначе помалу почали й до цього звикати, а звикаючи, почали братися до роботи. Боротьба з потом стала явищем нормальним, як дихання, й вже не перешкоджала щось робити, думати, мати добрий гумор. Руденко й інженер Н взялися знову за свою китайську працю над «господинями», кравці й шевці шили, Давид складав веселі епіграми

на товаришів, Андрій вчив усіх «п'ятихвістки» та читав лекції з авіації. Вони часом навіть співали пісень тихенько і багато розмовляли. Розмовляли досить широко про те, про що перше мовчали. Серед їхньої двадцятьчетвірки, здається, не було камерного стукача, бо Азік і Узуньян лишилися десь поза ними, і дихалось вільніше. Група їхня була дібрана з людей порядних. Тут були, крім декого, Руденко, Зарудний, Охріменко, Давид, інженер Н, Петровський, Кулинич, Бунчук, інженер Ляшенко, Краснояружський, Гепнер, Прокопович, Виставкін, Іванов, Прокуда, Фролов, троцькіст Угров і старенький професор Маневич. Три останніх були вкинені в камеру 49-ту на Раднаркомівській за кілька днів перед появою «Чорного ворона».

Розгадуючи загадку, чому й для чого це їх сюди перевезли, після довгого обмірковування, нічого не могли придумати й пристали на думку, що це їх вкинуто сюди, як в ошадну скарбницю, бо тюрма на Раднаркомівській перевантажена свіжими «ворогами народу», над якими слідство лише починається. В них же у всіх «діла» в стадії якщо не закінчення, то зтяжної заминки, складні, тяжкі діла, як от у Андрія. Такі діла будуть вестися далі, в'язнів возитимуть звідси на допити в «Чорному вороні». Тим часом вони тут, як в ошадниці.

Якщо відкинути Гепнера, в обтяженості якого справжніми гріхами (адже ж він не дарма був особистим приятелем Льва Давидовича Троцького, а цього самого досить, щоб його справа була досить тяжкою) Андрій не сумнівався, то про всіх інших Андрій узнав уже не з власних припущень, а з їхніх найширших запевнень, що вони абсолютно «ні в чому не винні» й що про свою «контрреволюційну діяльність», про різні терористичні й повстанські свої жахіття взнали в перший раз від слідчого. Вони розповідали цілком одверто про свої карколомні пригоди в НКВД, і сміялись, і плакали водночас. Навіть Охріменко, колишній махновець, був чистий, як сльоза, щодо теперішніх злочинів, про які ні сном, ні духом не знав до самого дня арешту.

Тут же Андрій взнав, що биті були всі без винятку. Добре биті. Навіть... Прокуда. Його, правда, бито мало, бо він «урятувався» тим, що розколовся після першого ж дотику дубової спинки від стільця. Петровський же, що так побивався над Андрієвою й Давидовою бідою, а сам про себе мовчав, був мордований в спеціальний спосіб. Оскільки він був дуже старий і його не можна було бити залізною палкою» не ризикуючи затовкти на першому ж допиті, то, з огляду на його гилу, його змушували бігати по кімнаті, стрибати, стояти довгими годинами, сидіти на ріжечку, а то ще й читати напам'ять всенощну службу божу, і тільки кілька разів його вдарили по обличчю. Ну й, звичайно, тероризували морально, надівали кошик із сміттям на голову замість камилавки, та все загрожували в присутності Нечаєвої затиснути йому статевий орган в дверіх та бити по тому органу лінійкою, й навіть стягали з нього штани. Але це все були легкі тортури з «огляду на його старість».

А старенького Кулинича якийсь слідчий, молокосос, товк ногами під ребра й виробляв несусвітні речі, потішаючись над його старістю... І він розколовся, вибіраючи каторгу, аби лиш видертися з цього пекла, якою завгодно ціною видертись. Бо вже й так його вік короткий, а нерви його занадто слабкі й увесь він немічний. Старенький Кулинич розповідав про все те тихенько, здивовано й плакав старечими сльозами.

Від того всього, від тих усіх оповідань було невимовне тяжко. Скільки безглуздя, скільки мерзоти, скільки дикого, нічим не оправданого варварства й хамства! І тим більшою ставала Андрієва упертість, тим безмежнішим ставало презирство й бажання з того всього диявольські поглумитися. Його зворушувала трагічна покора всіх цих приречених і вона ж його обурювала. Власне, обурював цинічний тріумф тих усіх костоправів, їхнє безмежне панування над людськими душами при допомозі жаху, їхній глум над людьми, що вони їх звикли розглядати лише, як об'єкти для своїх ідіотичних вправ, як «людішек», як «дірку від бублика». Обурювало їхнє уставлене правило, що ніщо їм не може протистояти, з якого — правила — мовляв, немає винятків і не може бути. Та невже ж не може бути винятку з правила? А Васильченко?!. Вони оперують великими знаряддями й часом. Що не доконають залізні палки, ріжечки, гумові шланги тощо, те доконає час — час, наповнений безперервними стражданнями, оберне людську волю в ганчірку. Поступово, помаленьку, але оберне. Певно і неухильно. Час тут є найбільшим катом, ніби.

Нарешті Андрій «телеграф» показав себе, а то вже всі думали, що це блеф, і потихеньку підсміювались над Андрієм. Він кожного дня методично обстукував обидві стіни, але безрезультатно. Аж ось одного дня стіна зліва сама заговорила. По тому, як було вибито призивний сигнал, Андрій угадав вправного телеграфіста й схопився, як опечений, взяв ложку й почав держакором сторч вистукувати. Він вибив знак — «Я вас слухаю» — частий і дрібний стукіт, як з кулемета, а тоді вибив запитання — «Хто?» — п'ять ударів, а тоді один — «Х», чотири удари і три — Т», три удари і чотири — «О». Хто?

В стіні застукало методично, але повільно. Андрій, перебив частим стукотом, а тоді вибив:

«Можеш швидше?»

І став схвильовано чекати — зрозумів той чи не зрозумів?

Зрозумів! У стіні затукало жваво сигнал «Увага» і почало бадьоро й шпарко вибивати:

«Ад'ютант командарма Дубового. Хто ви?»

Андрій поставив Давида на варті біля дверей, щоб наглядач не накрив, а тоді так само шпарко вистукав своє ім'я. І почалась гарячкова оригінальна розмова.

«Скільки вас?» — запитала камера зліва.

«Двадцять четверо. А вас?»

«Сімнадцятеро. В якій камері жінки?»

«Не знаю».

«Попробуйте камеру зправа».

Андрій поспробував камеру зправа. Мовчить. Попробував ще — мовчить. Не тямлять, чорти. Вернувся до камери зліва. Постукав.

«Попробуйте камеру зправа!» — уперто повторила стіна.

Андрій ще раз поспробував камеру зправа, але безрезультатно.

«Мовчать, — вистукав Андрій і запитав: — Які маєте новини? Чи у вашій камері вже суджені, чи?..»

Камера зліва перебила нетерпляче:

«Поможіть в розшуках, ви добрий телеграфіст. Тут десь сидить дружина командарма Дубового. Я шукаю дружину командарма. Ви зрозуміли?»

«Так! За що вона сидить?»

«А за що сидять жінки? «По делу мужа!»

«Ви певні, що вона в тройниках?»

«Вона в цьому спецкорпусі».

«Цей спецкорпус складається лише з тройників?»

«Ні, друга половина складається з загальних камер. Там сидять по триста чоловік в камері».

Андрій здивувався такій астрономічній цифрі. Не повірив.

«Звідкіля й коли прибули?»

«Вчора. З Раднаркомівської».

«Як думаєте — для чого привезли сюди?»

«Раднаркомівська перевантажена».

Андрій всі запитання й відповіді повторяв тихо вголос, щоб чули всі його товариші, які слухали «телеграфну» розмову з завмиранням. То була хвилююча подія — стіна, мертва, товстелезна стіна заговорила, та як шпарко і як вправно! І як цікаво. «Спитайте те, спитайте оте...» — шепотіли всі до Андрія, намагаючись взнати кожен щось своє, але Андрій мав своїх власних запитань цілу копу,

«Чи не можете ви повторити прізвища всіх, хто з вами?»

«Ні, не можу. Пізніше. Хто ви? Которий Чумак?»

Андрій захвилювався — там хтось, хто знає його родину!

«Андрій», — вистукав він у відповідь. «Ви знаєте нас?»

Камера мовчала.

«Ви знаєте нас?» — повторив Андрій хвилююче запитання.

«Я шукаю дружину командарма Дубового» — відповіла стіна.

Андрій розсердився. Хтось ухиляється від відповіді. Чи провокує?

«Звідкіля ти мене знаєш?» — вистукував Андрій енергійно й в той же час повільно, підкреслюючи тим категоричність запитання. Павза.

А потім раптом затукало швидко, як з кулемета, й замовкло. То був алярмовий сигнал — «Небезпека!» До сумежної камери заgrimотіли двері. Андрій з досадою зрозумів, що розмову їхню обірвав наглядач. Тут Давид зашикав і миттю сів на своє місце. Вовчок у дверях відсунувся, і в нього вставилося око, покліпало. Вовчок засунувся. Після того відчинилися двері й на порозі став коридорний. Довго дивився по камері, а тоді спитав:

— Хто тут телеграфіст?

Мовчанка.

— Хто телеграфіст, я питаю! Хто висів на апараті?

Сміх. Сміх з професійного виразу.

— От посмієтесь на кутні, як побуваєте в карцері.

Андрій встав і наблизився до наглядача.

— Не підходь! — зарепетував наглядач раптом. — Говори здалеку. Говори чесно — ти висів на апараті?

— Та ти що, чоловіче! — засміявся Андрій. — Де ти тут бачив апарат? І який телеграфіст? По-моєму, єдиний телеграфіст — це ти, якщо судити з такої твоєї розумної мови, гм, «висів на апараті».

— Чим стукав? — запитав наглядач усторч.

— Куди?

— В стіну.

— Лобом, чоловіче добрий.

Наглядач помовчав, посопів, а тоді безцеремонне плюнув на підлогу:

— Ну, добре. От як я тебе спіймаю, тоді ти вже застукаєш лобом.

— Добре. Так би й говорив. Піймай же.

— Ніззя стукати! — викарбував наглядач грізно й вийшов.

На тому перша телеграфна розмова урвалася. А другої розмови вже не було! На жаль, не було. Ризикуючи «постукати лобом», Андрій ще пробував увечорі кілька разів зв'язатися з камерою зліва, але нічого з того не виходило. Камера зліва не відповідала. Пробував і уночі, так само безрезультатно. Не інакше, як той телеграфіст «засипався». Андрій вирішив поспробувати ще вдень. Але йому вже не судилося більше поговорити з таким вправним телеграфістом, яким виявився ад'ютант славного командарма. Мабуть, старий каторжник. Все, що він узнав з розмови з ним, — це, що тут десь сидить дружина командарма Дубового. Десь отут, може, навіть в камері поруч. Може, в іншій камері, може, десь у великій загальній камері. Але десь тут, в цій тюрмі на Холодній Горі. А в тій юрбі жінок, ноги яких вони бачили першого дня, вона була напевно. Та ще взнав, що в цім спецкорпусі не тільки самі тройники й не тільки сидять тут в камерах по 24 людей, а й по більше. Цифра, яку назвав ад'ютант, правда, була занадто астрономічна, як для однієї камери, але Андрій не мав до цього жалю, лише мав жаль, що їхній зв'язок був такий короткотривалий. Уранці їм звеліли зібратися з речами й вивели геть.

Андрій таки мав нагоду взнати, що правду говорив ад'ютант, — їх повели в другу половину спецкорпусу, крізь внутрішню залізну браму, провівши раніше поуз камери смертників, що були розташовані в самому низу під сходами.

Переводячи в другу, таємничу половину спецкорпусу, їх розпорошили. Спершу розсадили в якісь шаховки. Ті шаховки стояли низкою попід стіною, як в гардеробній, внизу тройникового відділу, поруч з камерами смертників. Були вони манюсінькі й тісні, трохи більші за кабінки в «Чорному вороні» з маркою «Церабкооп». В ті шаховки їх розсадили по одному й по два. Андрій опинився сам. Кабінка була вузесенька, без ніякого сидальця чи чогось, щоб сідати. Темна. Цвіла. На цементовій підлозі мокро. Він тут простояв годину, дві, три, здавалось, вічність, чекаючи в темряві, що буде далі. Чув, як з суміжних кабінок забирали по черзі його товаришів. І все те пошепки, тихенько. Нарешті дверцята відчинилися і його теж забрали.

IV

Ад'ютант казав правду. Астрономічна цифра виявилася зовсім не божевільною фантазією, а божевільною дійсністю. Андрій це усвідомив в першу ж мить, як переступив поріг камери ч. 12, однієї з загальних камер Другого Спецкорпусу, про які говорив ад'ютант. І першим почуттям, яке вразило його свідомість, було почуття, що, мабуть, ніякі найсміливіші чутки й припущення все таки не можуть перевершити реальної дійсності в цьому царстві — в царстві НКВД, в цій державі в державі. До цього почуття приєдналася ціла веремія інших. Так, мабуть, найвиразнішим з усіх тих почуттів було все таки почуття радості. Так, радості. Радості істоти, що, zdegradovana з категорії людей в категорію «людішек», найдужче боялася загинути в цій царстві самотньою. І от радість ця була від приголомшуючого факту — л ю д и! Безліч людей. Безліч. Сила-силенна. Вони ворушилися, здавалось, незчисленною масою в сизих хмарах тютюнового диму, ні, під тими хмарами, що текли в усі боки пасмами. Вони ворушилися під тим димом, як під шаром води, переснованої баговинням і медузами, на підлозі, як на дні океану. Оброслі мохом, обплутані водоростями ганчір'я, якісь сині всі, мов потопельники, мов привиди в якомусь підводному, моторошному царстві. Ті привиди сиділи навпочіпки в шість рядів, виповнюючи камеру так щільно, що здавалося неможливим пройти не те що в другий, далекий кінець камери, якого за димом і не видно було, а бодай на якийсь метр вперед. Цілий світ! Ціла держава! Цілий ССРСР! З облич і з гулу розмов можна було відразу устійнити інтернаціональність складу мешканців цього світу. Андрій стояв біля дверей і не знав, що йому робити. Його вкинуто, зачинено двері за спиною — і хай собі як знає. Він стояв і дивився на дивовижну картину. В камері було півтемно, і треба було очам звикнути, щоб добре бачити. Після першого вражіння прийшло інше — вражіння, що це величезний ярмарок, або мусульманська молельня, або жидівська синагога. Люди сиділи в молитовних позах, здавалось, безкінечними рядами, що губилися в диму, й бубоніли щось, гомоніли, дрімали, щось робили, сварились, співали, божевільно лялялись... Вірмени, жиди, німці, росіяни, а найбільша кількість — господарів цієї землі, українців. Ще були представники інших, непередбачених національностей. Праворуч — була низка загратованих вікон, обчіпляних гронами торбинок, торбиночок, вузликів, лахміття, з повстромлюваними межі ґрат, в клітини, як в бджоляну вощину, хлібними пайками, черевиками, якимись згортками, горнятками, горщиками. Ліворуч була суцільна стіна, в ній прохід посередині, без дверей. Там теж були люди... Там ще одна камера. Люди товпилися на тих дверях, вважали й вилазили... Біля Андрія стояла величезна залізна діжка з віком, — тоннажем в зо два центнери. Андрій роззирнувся й за традицією, як останній новоприбулий, почав вмощуватися біля цієї діжки. Його поява в камері не викликала майже ніякого інтересу. Лише ближні позирали з байдужою цікавістю й питали трафаретно:

— Звідки? Давно сидиш? З якого району?

По якому він ділу — ніхто не питав, бо то було нецікаво, бо всі діла у всіх однакові, далекі.

Збуваючи відповіді посмішкою, Андрій вмощувався біля діжки, навколо якої стояли калюжі, й в тих калюжах сиділи люди, — як ген з діри в стіні вийшла якась бородата, напів-гола людина й гукнула:

— Гей, новенькій! Давай сюди.

— Давай... Смали, смали!.. — Загукали привиди, підбадьорюючи.

Андрій поламзав до бороданя, переступаючи через хаос людських ніг, через людські голови. Ніхто на нього не кричав, люди тільки прихилилися, коли він заносив ногу. Ні, пройти, мабуть, неможливо!

— Ставай на спину! — гукав хтось гостинно, згинаючись і підставляючи спину. Але в Андрія не вистачало духу йти по спинах, засміявшись, він ламзав так, вивертаючи суглоби ніг, втискуючи їх межі людські тіла. Нарешті він дійшов до проходу й став — за проходом була друга камера, набита людьми так само. То пак не людьми, а «людішками».

— - Я староста, — сказав голий бородань. — Я вас зараз улаштую. Ідьте за мною.

Тут зі звалища схопилася якась тінь і почала гарячкове протискатися назустріч. Але протиснутись не могла, застрягла на півдорозі, як муха в смолі, й одчайдушно загукала хрипким, шиплячим голосом:

— Андрію! Андрійку?! Чумак!.. Сюди, сюди!..

— Хто це?!

Андрій ледве впізнав і зрадів шалено. Це був його колишній друг і товариш студентських років, Микола Д.

— Миколо!.. А чого ти так хрипиш? — запитав Андрій досить безглуздо, не знайшовшись, що сказати від несподіванки. .

— Нічого. Я маю туберкульозе горла... Але то нічого. Сюди, Андрійку!..

Андрій протиснувся, й вони обнялися над людським хаосом. І поцілувались.

— Нічого, — сказав Андрій, потішаючи й поляпуючи друга по спині. — Єрунда. Все єрунда, друже!

Вони з вісім років не бачились, тепер стояли, розмовляючи пошепки й гарячкове, намагаючись сказати все зразу. У Миколи були великі сині кола під очима й раз-по-раз хапав за горло сухий кашель. Це він — колишній красень, співун, аристократ з манер, симпатяга. Микола! Боже, що сталося з людиною!

— Добре, — сказав староста. — Займайте місце поруч з ним.

— Де твоє місце, Миколо?

— Ось тут, сюди. Посуньтесь, товариші, трішечки. Миколине місце було під стіною, під темним вікном. Люди неохоче посунули свої речі, деякі мовчки, деякі бурчали, звільняючи маленьку латку для Андрія. Посунули речі всі — цілий ряд — попід стіною, уриваючи кожен з свого, й так маленького, місця по сантиметру. Звідси й незадоволення, й понуре бурчання деяких. Ще на сантиметр, на дорожочинний сантиметр менше місця! А місця було занадто мало.

Андрій поклав свою торбиночку, сів на голу підлогу поруч з Миколою і — так, наче й був у цій камері. Одразу вріс в цю масу людей, як нормальна й природня частка цього ярмарку.

Цікава ця камера ч.12.

Це окремих, оригінальний, фантастичний світ. Так би мовити, світ в домовині. Республіка «людішек». При чому, мабуть таки, найдемократичніша республіка на цілій планеті, якщо на хвилинку забути про залежність її від того світу, що за мурами, й від його церберів. Республіка із своїм урядом, із своєю конституцією, звичаями, фольклором, із своїм побутом, навіть із своєю термінологією, якої не існує там, поза мурами, в тому нереальному вже, втраченому світі. Це світ з окремими заінтересованнями, проблемами, своєю літературою, наукою, болями й стражданнями, з дружбою й зненавистю, з інтригами, зі своєю політикою й із своїм окремим соціальним та національним укладом, — вірніше, інтернаціональним укладом. Бо тут були всі — починаючи вірменськими дашнаками й кінчаючи німецькими щуцбундівцями та турецькими кемалістами. Але домінантою, всеполюючим цементом були «господарі» країни — українці, звичайно, — «петлюрівці», «хвильовісти», «шумськісти», «терористи», «диверсанти» й так «контрреволюціонери всіх мастей». І домінуючою мовою була українська мова, якою говорили всі як державною мовою. Так, тут це була воістину державна мова без фальшу, без упереджень, без глузування «залізюку на пузяку» та «самопер попер до мордописні». Її приймали всі бездискусійно, бо 80 процентів тут українців. Тут вони були, завдяки своїй чисельній і інтелектуальній більшості, бузсумніву, державною нацією. І пісню домінуючою була українська пісня, яку любили й співали однаково всі. Навіть перси.

В половині подвійної камери, в якій був Андрій, люди сиділи так само в шість рядів, як і в першій половині. В шість рядів! Хоч камера була всього чотири метри завширшки. Вони сиділи ряд насупроти ряду, потім ряд спиною до спини, упираючись один в одного, потім знову ряд насупроти. І так до краю. Всі ці ряди сягали уповздовж через усю камеру, а в них люди були зімкнуті щільно плечем до плеча. Люди сиділи, підкорчивши ноги або поставивши їх кроквами, щоб поміж рядами можно було сяк-так пройти. Але пройти все одно не можно було. Люди мліли від довгого сидіння і все якоесь норовили простягти то ту, то ту ногу. Іноді вставали, стояли, погойдуючись, і знову сідали. Скільки тут є тих людей!

Тут їх немало, небагато — 340 чоловік. Триста сорок! В двох камерах! А були це камери колишньої каторжної пересильної тюрми, розраховані кожна на 25 ліжок. Та ті часи, коли тут були ліжка, давно минули. Люди тут взагалі забули вже, як ті ліжка виглядають і як на них спати. Спали тут, в цьому світі, так, як і в камері 49-й — п о н о в о м у. Велике діло поступ, цивілізація! Але про спання згодом. Сперш про неспання, про «бодрстввання».

В другій половині, так само як і в першій, в зовнішній стіні була низка вікон, але ця камера була темніша і вогкіша, бо виходила на північ. Вікна мали засклені рями, й ті рями були відчинені всередину, як фрамуги, лігши на підвіконня, а в клітини поміж ґратами було натикано теж силу-силенну торбиночок, вузликів і інших арештантських пожитків. Так що, мабуть, коли б навіть і не було залізних щитків за вікнами, то й тоді б в камері було темно. І майже ніякої вентиляції. Стояв тяжкий, нестерпний сопух. На додачу ж до того всього було безліч блощиць. Вони теж мали тут державу в державі, незнищимі й непоборимі, — посіли всі кутки й всі розколини в стінах, яких, розколин, було немало.

Крім блощиць водилися ще таргани, стоніжки, мокриці і миші (на яких, між іншим, арештанти улаштували окремі полювання, не згірші за графські влови на лисиць).

На обидві камери не було жадних «меблів», тільки в першій біля дверей стояв величезний дерев'яний стіл, а на ньому гори фаянсових тарілок — триста сорок тарілок! — які кожного разу перед сніданком, обідом і вечерею чергові камери роздавали в'язням, а після того забирали, мили й знову складали на стіл.

Миколина справа була така, як і у всіх. Бідолашний романтик пережив тяжку епопею, хоч вона проти Андрієвої видавалась за іграшку, але розчавила Миколу до решти. Його загнали в контрреволюційну організацію письменників і науковців разом з Коцюбою, Йогансеном і багатьма іншими й змусили «признати» й підписати купу тяжких провин перед «урядом і партією». Микола розколовся і тепер дивився на все дуже песимістично. Він був настроєний занепадницьки і радив Андрієві теж не опиратись марно, бо все одно нічого не вийде. Нічого не вийде. Лише скалічать і все одно розколять. При цій системі не можна втриматися на лінії людської гідності, не можна перемогти... Тут вони не зійшлися в поглядах і покищо розмову на цю тему урвали. Андрій мав ту властивість, що глибоко відчував людську трагедію і не ліз в людську душу. Як і не осуджував нікого, з тих, що впали й вже не можуть підвестись, лише тяжко мучаться своєю розчавленою душею. Для нього Микола був двічі нещасний, і він чим міг намагався його підтримати, без зайвих слів, не подаючи й виду про своє таке співчуття, а навпаки, затушковуючи своє глибоке зворушення в якнайгрубішу, байдужу форму. Він знав із свого досвіду, що дорослі люди, які хочуть бути мужніми, не люблять сантиментів і нудної солодкавості співчуття.

Вони співали. Вони в цьому содомі утворили свій маленький світ і співали. Як колись. До чорта всілякі трагедії, всілякі справи, слідчих, прокурорів, трибунали, етапи, всілякі ОСО, двохсотки й всю ерунду. Вони намагалися закреслити той весь кошмар і пожити короткі хвилини, які приділені ще їм долею, по-своєму. Микола, не зважаючи на хворобу горла, не втратив своєї божевільної пристрасті до пісні й здібності її співати. А Андрій йому вторив. Вони співали в півголосу. Репертуар же в них був невичерпний. В перший же день вони заспівали своєї улюбленої, тієї, яку співали в найкращі часи своєї дружби: «Забіліли сніжки, забіліли білі». Але як вона зазвучала, ця пісня, в такій новій, надзвичайній ситуації! Вона так не звучала ніколи. Від тієї пісні аж ціла камера принишкла... Проспівавши, хлопці засміялися, розбивши на скалки те тяжке, гнітюче вражіння, яке справила пісня на всіх. Справила не голосами, а своїм змістом. Після тієї пісні вони сиділи, як два брати, горнулися один до одного, і не було, мабуть, в обох камерах другої людської пари, так злютованої дружбою.

Андрій звернув увагу, що Миколі тяжко дихати в цій камері — консистенція повітря була нестерпна, крім того камера була занадто вогка, темна. Перша камера набагато ліпша, світліша, веселіша, і Андрій вирішив перекочувати туди. Але як? Треба вичекати момент. Тим часом вони сиділи тут.

Життя плинуло. Дивно, час починав втрачати свою чіткість. Вірніше, почуття часу в цій камері якимось дивно трансформувалось. Потяглась суцільна стрічка, безперервна, строката, швидка, без чіткої диференціації на дні, ранки, вечори, ночі. Все було суцільною

ніччю, і все було суцільним днем. Все було суцільним кипучим життям, і все було сном, кошмаром. Ба, сон був більшою реальністю, аніж дійсність. Бо він був барвистіший, часом осяяний сонцем, веселкою, громовими дощами, закосичений квітами й озвучений сміхом золотого дитинства, буйною радістю юнацтва, сміхом першого, воскреслого в снах кохання. Сон, як утеча, сон, як свобода, сон, як повторення в безмірно яскравішій формі всього, що було і що буде, без того, що є. Адже ж відомо, що в'язням майже ніколи не сниться дійсність. Дуже рідко.

Лиш техніка самого того спання в цій реальній дійсності була ще непривабливіша, ніж в камері 49-й. Її трагікомічні сторони Андрій спізнав в перший же вечір і в першу ніч. Перед тим як лягати спати, ще відбулась «поверка». Коли в камері стало зовсім уже поночі, тоді засвітилися тьмяні лампки в стелі, загриміли засуви на дверях в першій половині, і розітнулася чиясь весела, задьориста, скалозубна команда несамовитим голосом:

— Маня! На поверку становись!

Це кричав один юнак, в'язень, попереджуючи чергового. Він кричав цю глузливу команду кожного вечора й кожного ранку. Це інженер з ХТЗ, грек з національності, український повстанець з політичного обвинувачення. А команда ця його мала означати шаржоване повторення стандартної команди тюремних наглядачів: «Вніманіє! На поверку становись!»

«Маня» стала на «поверку». Шість рядів арештантів звелися на ноги й стали щільно, здавши під одну стіну, утворивши прохід для чергового. Тоді увійшов черговий і сказав:

— Добрий вечор!

Його й продражнено за це — «Добрий вечор!» Іншого імени цей черговий не мав у цілій тюрмі.

Зайшовши й привітавшись, черговий перерахував ряди й шістки. Йому допомагав староста камери. Тут, виходить, були інші звичаї, аніж на Раднаркомівській, тут перевірка була двічі на день — вранці і ввечері.

Записавши результат перевірки в журнал, черговий сказав: «Добраніч», — і пішов.

Який чемний черговий! Просто дивно. І яка колосальна різниця між ним і тими щелепатими, завжди понурими й завжди червонооокими, невиспаними хлопцями з Раднаркомівської. Інші чергові тут теж подібні до цього «Добрий вечор». Лише згодом Андрій устійнив, в чому суть, через що така різниця. Але щоб це взнати, йому треба було пройти свій шлях до кінця...

Після відходу чергового «Маня» розсипалась — почалась укладка спати. Без команди. Тут команди «Ложись спати» не було, було лише вночі грізне «Чому не спите?!» якщо хтось не лежав, а сидів або стояв уночі, після вечірньої «поверки».

Укластись спати — це була тяжча проблема тут, аніж в камері 49-й. Почався ярмарок... Одні люди потребували більше місця вже не тільки тому, що були великі, а й тому, що мали клунки з теплою одежею тощо, приготовані на випадок етапу, інші люди були маленькі й не мали нічого абсолютно, але ризикували втратити й маленьке своє місце, бо «заможніші» й більші розпросторювались якось само собою. Для старости то був

величезний клопіт, і тільки при цій процедурі — при процедурі розподілу підлоги — Андрій збагнув, яка то тяжка річ бути президентом демократичної республіки, цебто старостою в камері ч. І2 у 2-му спецкорпусі. Кожного вечора староста все мусів переміряти й розподіляти підлогу та парувати людей наново, бо прибували нові люди. І тепер — він взяв шматочок крейди й мотузочок (а був цей староста не просто якийсь бородатий дідок, а високофаховий, знаменитий, всесоюзної слави інженер) — звелів усім перейти в один бік камери й почав свою тяжку працю. Він розміряв мотузочком підлогу й робив крейдою риски — межі для кожної людини, в які вона мусіла вкластися. І робив він це з усіма відповідними відхиленнями на товстих і тонких. Так він переміряв підлогу для всіх шести рядів, для кожної людини окремо. А потім вислухував скарги і перепаровував сусідів, щоб насупроти лежав один довгий, один короткий. Ця вся процедура тривала з годину. І все таки все геть пішло нанівець, бо знайшлися люди, які категорично запротестували проти проведеного «землеустрою». Тоді принесли мокру ганчірку й зітерли геть всі риски, й почалася процедура спочатку. І знову все пішло нанівець. Бідолашний староста весь упрів, але уперто продовжував працю з глибоким почуттям обов'язку перед товаришами, виконував свою функцію покірно й стоїчно. І знову все пішло геть на злам. «Місця... Місця. Де моє місце?!» — смикали його за труси жалібно «покривджені». Тоді староста не витримав, випростався, зблід на обличчі і раптом весь затрясся від розпачу:

— Та, товариші!.. Та, люди ж добрі! Та де ж я вам візьму місця?!

І розмахнув у повітрі мотузочкою, заніс високо руку, потряс нею в нестямі і не то застогнав, не то заплакав без сліз в нервовій пропасниці, в трагічному розпачі:

— Я будував Дніпрельстан... Я збудував Держпром... Я будував станції, мости, будівлі... Я зпроєктував тисячу споруд... Але розподілити цю прокляту підлогу... Це над мої сили!.. Товариші! Натє крейду й виберіть собі іншого старосту... Я... Я не можу... Нема такого інженера! Нема такого старости...

— Є, — сказав якийсь низенький товстюх скептично, солодково й взяв крейду й мотузочку. І заходився міряти. Але він був доктор. Доктор Петров. І з його міряння нічого не вийшло. Бо ж що може зробити доктор там, де не може нічого вдіяти інженер всесоюзної слави?

Всі попросили інженера прийняти знову на себе функцію старости, обіцяючи йому вже послух.

Нарешті підлога була розподілена, довгі й короткі попаровані й всі вквалися спати. На спину лягти не можна було, й тому поступив наказ від старости лягати боком, вклатися «валетом в замок».

— Перший ряд лягає в один бік, на ліву руку, ноги підкорчити! Другий ряд лягає лицем в другий бік, теж на ліву руку, закласти ноги за ноги й підкорчити! Так. Третій ряд лягає головами до другого ряду, ноги підкорчити! Четвертий ряд лягає!..

Староста стояв посеред камери й командував, як генерал на параді. Люди його слухали й покірно лягали так, як було наказано. Так вляглися всі шість рядів, замостивши підлогу тілами, як паркетом, добре припасованим, щільно збитим. Не лишилося ні

сантиметра вільного місця. Ноги підкорчувати й закладати кут за кут треба було тому, що випростатися не було куди, бракувало місця в повздожж.

— Нагадую, — закінчив староста всю процедуру, — хто схоче повернутися вночі, як заболить боки, гукай мене. Ні в якому разі не повертатися самовільно, не простягати ніг, не класти їх на лице сусідам, не пхати в чужий рот пальців, не лягати на спину й не тикати кулаками в лице іншим.

Але це попередження щодо «самовільного» повертання було зайвим, бо хочби хто й схотів повернутися сам, то не зміг би. Він може повернутися лише разом з усією системою «валета в замок», на команду старости. Тобто, якщо хтось схоче повернутися, мусить збудити цілу камеру.

Ось це й є вершок плянування! Ідеал, до якого безперечно стремить вся Сталінова «соціалістична» система! Але за мурами ще цього ідеалу не досягли. Його досягли лише тут, в тюрмі, інженери й конструктори, забраковані тією сталінською системою на волі.

Це було плянове спання. Так, зрештою, можна організувати плянове хотіння, пляновий ентузіазм, плянову любов до «батька народів»... Ба! для цього, здається, їх сюди й посаждали — всіх цих інженерів, конструкторів, мислителів, мистців, артистів, авіаторів, ветеранів революції докторів, професорів, прокурорів і простих смертних.

Опівночі Андрій прокинувся від чийогось скімлення й голосної команди старости:

— На праву руку обернись!

І вся маса людей, як поломаний корж, заворушилась, обертаючи з собою й Андрія. Так повторювалося за ніч кілька разів.

Крім розподілу підлоги, для старости камери було взагалі багато іншого клопоту. Це-бо була ціла держава, а він її президент. Він мав двох помічників на обидві половини, і це було камерне «правительство», старостат. Цей старостат був платний... — діставав від камери додаткову пайку хліба і додаткову пайку юшки, виторгувану камерою спеціально від тюремного «роздатчика». Староста управляв камерою, але тюремній адміністрації був абсолютно не підлеглий, а тим більше ніякій секретній частині, бо його не тюремна адміністрація призначала, а вибирала камера для себе, щоб не задушиться в хаосі. Він тримав порядок — призначав щодня чергових камери, по два на кожну половину, в обов'язки яких входило — мити підлогу вранці, замітати ввечорі, розносити хліб по рядах, миски, тягати банячки з юшкою та «баландою», роздавати ту юшку та «баланду», носити діжку (яку, до речі, тягли всі чотири чергових заразом, та ще й кликали когось з силанів на допомогу), мити миски тощо. До речі, бути черговим — це було привілеєм, бо за це чергові діставали теж додаткову пайку хліба, тому, згідно загального рішення населення республіки ч. 12, чергувала лише окрема каста людей, самих найбільш голих і голодних. Це був своєрідний камерний пролетаріят, всі ті в'язні, що серед вбогих були найубогішими. Камерна ж аристократія (ті в'язні, що були багатші, бо мали гроші на конто і користалися тюремною «лавочкою», де могли все купити, та й мали речі, які могли міняти, або були занадто панського складу) з такої постанови була задоволена, бо праця чергового — то, зрештою, тяжка, каторжна праця. Середняки були менше задоволені і в міру виголоджування переходили до числа тих, що мусіли чергувати. Середняки, як відомо, проміжна кляса, що поповнює й гору, й низи.

Але іноді, коли бракувало охочих чергувати з «пролетаріату» й нікому було виконувати цю тяжку функцію, тоді староста призначав чергових примусово, починаючи з «панів». «Пани» відкуплялися пайками хліба та цигарками. Пролетаріатові це сподобалось, і вони почали застосовувати страйки зумисне, щоб добитися ухвали про обов'язкове для всіх чергування, — і здобули на цьому величезний капітал — можливість брати високу ціну з «панів» за експлуатацію себе. Тією ціною були пайки хліба, цукру, цигарки, лахміття, різні блага з передач тощо.

Крім призначення чергових та контролі за їхньою працею, староста приймав хліб і інші харчі від роздатчика, розбирав камерні конфлікти (хоч для того ще був окремий камерний трибунал), вів «культурно-освітню роботу» — тобто, згідно рішень всього населення республіки, добирав лекторів, оповідачів та доповідачів з посеред найкращих фахівців, які були в камері, для того щоб вони камеру розважали та просвіщали. Розбивав камерне населення на партії, коли треба було йти «на оправку» або на прогулянку. І, нарешті, влаштовував новоприбулих. На тому компетенції старости кінчилися. Він не втручався ні в справи «тишини», ні в справу «галасу» і взагалі «заборонених речей», співів тощо. Це не його діло.

День в республіці починався з вранішнього «Маня, на поверку становись!» За тим відбувалася процедура ходження до вмивальні тощо, куди воджено в'язнів партіями по 30 чоловік, — ця процедура тяглася кілька годин, поки переходила вся камера. Тим часом чергові мили підлогу, одержували разом із старостою хліб і цукор і роздавали. Хліб видавано житній, часом глевкий, часом добрий, але завжди майже всі пайки з «приколками» — тобто з довісками, приколотими до пайки заструганими паличками, нащипаними з дошки. Через ті «приколки» пайки виглядали досить химерно — були обтикані паличками, яких — паличок — іноді було по три й по чотири, бо «приколка» складалася з двох або й трьох частин, і треба було, щоб вона не загубилася. Такі пайки були подібні до їжака. Сама ця «приколка» увійшла й у юридичну термінологію тюрми й концтаборів і навіть вживалася на волі та в апараті НКВД. Коли треба було сказати образно, що хтось дістав якийсь термін каторги чи тюрми з позбавленням додатково ще тих чи тих прав (права листуватися, права жити в певних містах після відбуття тюрми чи таборів тощо), тоді говорилося: «Дістав десять (або 15 — 20 — 25) років з «приколкою».

Бузсумніву, цей термін, ця «приколка», мусів би увійти в карно-процесуальний кодекс ССРСР.

Процедура роздачі хліба була інша, аніж в камері 49-й, бо й пайки тут були інші. Справа в тім, що серед звичайних пайок, вирізаних з середини хлібини, було чимало т. зв. «горбушок» — тобто пайок, вирізаних від краю, через що вони мали найбільше шкоринки і за такими пайками-«горбушками» чомусь всі найбільше ганялися. Мабуть, думали, що там найбільше хліба. І таки його було більше, бо в шкоринці менше вологи, а значить, на вагу там більше хліба. Через них було безліч конфліктів. Тому роздача тих благословенних, чарівних «горбушок» була відповідно регульована — їх одержували всі за чергою, за дотримання чого відповідав староста. Власне, на тих горбушках можна бачити ще, яка тяжка праця старости — це треба сплянувати й ідеально витримати, бо

буде біда. Після хліба приносили чай — його втягали в камеру у величезних «бачках» і, тягаючи ті «бачки» поміжи рядами, розливали чай черпаком в миски.

В 12 годин староста приділяв наряд з кільканадцяти чоловік, і той наряд під конвоєм тюремної варти йшов геть з корпусу десь на кухню й звідти приносив цілу низку «бачків» з обідом. Часом то був «борщ», часом взагалі якась бурда, що на тюремній мові називалася «баландою». І було тих «бачків» іноді вісім, а іноді роздатчик на кухні розщедрювався й давав ще один на придачу. А коли обід був особливо поганий, то тих бачків було дванадцять.

Процедура ж роздачі обіду була урочиста й надзвичайно тяжка. Принцип «соціальної справедливості» вимагав, щоб обід був роздаваний справедливо, бо... бо крім юшки в бачках ще була певна кількість гущі, а іноді й якась пара картоплин, і треба, щоб усі були задоволені. А тому роздавати — розміряти — обід не міг будь-хто. Ця функція — це була відповідальна й почесна функція, яка вимагала окремого хисту. Її виконували два постійних, найбільш вправних «черпакових», по одному на кожній половині. Цих «черпакових» вибірано на загальних зборах. І були це фахові «каптьори» — один з морфльоти, другий з піхоти. Військовики. До клейнодів цієї почесної двійки належав великий черпак. Благословенний (для всіх, лише для цих двох проклятих) черпак. Два чергових тягали «бачок» межі рядами, а черпаковий крутив у ньому несамовито черпаком, ганяючи гущу, щоб вона весь час була в стані розпорошення. А люди сиділи з мисками в руках й, витягнувши шії та ковтаючи слину, пильно стежили за кожним рухом черпака. Часом в бачку було лише дві картоплини, і черпаковий ганяв їх божевільне, не знаючи, кому ж їх дати а всі були зачаровані тими картоплинами й дивилися, кому ж вони дістануться, вірячи в своє щастя. Та черпаковий «був з біса хитрий — він напевно все норовив дати ті картоплини комусь із своїх приятелів». Може, тому всі так намагалися з черпаковими дружити, як із священником чи із шаманом. Ці картоплини були часом причиною до цілих революцій, підіймати які був фахівцем в Андріївій камері один чоловік, про якого буде окремо.

Всю цю процедуру роздачі обіду хтось з в'язнів назвав дотепно по-російськи «к о р м л е н і є з в е р е й».

Роздача вечері була набагато лекшою й прозаїчнішою. Вечеря складалася з однієї (однієї!) ложки каші і на триста сорок чоловік вся вміщала в однім бачку, рідко в двох.

Між цими процедурами роздачі їжі люди займалися всім, на що хто здібен, від ранку до пізньої ночі. Ще кожноденною подією була прогулянка. Вона була до обіду або після обіду, залежно від того, як випадала черга для камери ч. 12. Їх виводили партіями по 50 — 60 чоловік на тюремне подвір'я, межі бльоки, на п'ятнадцять хвилин, зараховуючи й перехід по сходах туди й назад в число тих хвилин. На перехід йшло найменше п'ять хвилин. Лишалось «чистих» на прогулянку десять хвилин. Люди брали з собою коци, хто мав, і інші лахи й там трясли їх, користаючись з нагоди. В подвір'ї ходили «гусаком», дихали, повітрям, а водночас гарячково полювали за шматочками цегли, цвяшками, заліззячками, шматочками дроту — за всім, з чого можна зробити заборонену річ в камері.

Крім всіх цих, так би мовити «сплянованих» подій, було багато подій несподіваних, непередбачених, які збурювали камеру брутально, як гураган, ставили все догори ногами.

До таких належали труси, наглі перевірки, візити НКВДівської контролі, візити начальника тюрми тощо, кари й штрафи за порушення порядку та за заборонені речі, дезинфекція камери, похід до лазні і, нарешті, тюремна «лавочка», яка нагло звалювалася на тлі всіх попередніх нещасть, як несподіване благословення боже, як велике щастя.

Цікаві люди сиділи в камері ч. 12. Надзвичайна галерея типів. Це, власне, була та сама камера ч. 49, лише колосальних масштабів. Було що спостерігати, що слухати, з чого дивуватись. Насамперед на всю масу в 340 чоловік майже не було людей з нижчою освітою, за винятком вірмен та кількох селян. Переважно були люди з вищою та середньою освітою, високі фахівці всіх профілів, деякі з республіканськими іменами. Ознайомитися з багатьма з них ближче Андрієві належало впереді. А тим часом деякі персонажі вискочили зразу на очі своєю надзвичайною оригінальністю, своєю кричущою символічністю, якщо вже на те пішло, своєю типовістю, як уособлення певної категорії людей в собі. Око, коли б навіть хотілося, не могло розминутися з ними. До таких насамперед належав понурий і довготелесий чолов'яга на прізвище Іщук, що сидів насупроти Андрія, під протилежною стіною. Був вій літ п'ятдесяти, невиразного соціального стану й фаху — не то колгоспний рахівник чи комірник, не то сільський кооператор, не то просто міщух, може, якийсь гендляр або церковний староста, одне вірно — він не був ані статечним селянином, ані статечним робітником, ані статечним інтелігентом. Мав чорні, волохаті брови й весь час дозирає з-під них витрішкуватими очима, позирав вороже, понуро підозріло. Щось було в ньому від шакала. Затаєний, жадібний, смиренний назовні, але пломеніючий зсередини, — пломеніючий якоюсь вічною жадобою. Сперш і Андрій думав, що в ньому горить якийсь внутрішній великий, може, навіть святий вогонь, але скоро змінив свою думку. Цей чолов'яга найбільше сварився при розподілі підлоги й робив це якось понуро, жовчно, бурчучи щось собі під ніс. Але не цим він показав себе вповні. Іншим. Він вразив Андрія своєю поведінкою під час першої ж роздачі обіду (першої, яку тут побачив Андрій). З усіх витягнутих голів, коли черпаковий ганяв нещасну картоплину по бачку, найвище задертою була голова Іщука. Він дивився гарячковим, жадібним, несамовитим доглядом на черпак, як зачарований, ворухив кадиком, смикав щелепою за кожним рухом черпака. Очі його були до того черпака буквально прикуті. Він повертав голову услід за тягненим бачком, і здавалося, що та голова припнята до бачка невидимою мотузкою. На обличчі йому була написана ціла поема бездонної жадоби, заздрости, злоби, розпачу скупця, надії й безнадії, благання, прокльону. Він пильнував за картоплиною, чекаючи, поки бачок підсунеться до нього. Відчувши на собі Андріїв погляд, він повернув голову й якось, не глядя, ощерився, беззвучно, як хижий вовк, — ощерився ні до кого, не вгадавши, хто це на нього дивиться, і знову шарпнувся лицем до бачка, злякавшись, чи не прогавив. А тим часом над ним на вбитій у стіну паличці-прикольці висіли на мотузочку ціла купа нез'їдених пайок, його пайок, вони припадали пилом і цвіли, сохли, репались, пропадали. Коли бачок підсунувся до нього, Іщук заплямкав швидко-швидко, щелепа йому дрібненько затремтіла, і так само затремтіли руки, підставляючи миску, а очі дивилися в бачок і здавалося, що вони ось-ось випадуть в той бачок і закрутяться в нім під черпаком, як дві картоплини. Картоплина не

припала йому, і він так несамовито затіпався, що не міг вимовити слова. Бачок помандрував далі, а Іщук тримав миску, розхлюпуючи «борщ», і все дивився, завмерши й витягнувши шию, — що станеться з картоплиною. І раптом підняв гістєричний крик. Він кричав щось нечленоподільне, бризкаючи слиною, й лише виразно чути було окремі слова: «картоплина», «сволоч», «ракалія», «контрреволюція». Роздатчик вернувся й хотів ударити Іщука черпаком по голові, але замість того скривився презирливо, впіймав картоплину в черпак, набравши разом і бурди повно, й вилив те все Іщуківі на коліна, бо миска була зайнята. Вся камера на те зідхнула з полегкістю й засміялась, втішена. Прокляту картоплину впіймано нарешті й геніяльно приділено. Іщук не звернув ні на що уваги, замовк і тремтячими руками яловив картоплину по колінях, збираючи й капусту. Капусту він запихав у рот, а на картоплину подивився молитовно й поклав її нагору, до пайок.

Він виказав усі симптоми людини, що пережила жахливий голод. Але він не пережив ніякого голоду, на волі жив добре, а тепер зовсім недавно прийшов до тюрми, в камері ж користався тими самими «привілеями», що й всі. Він просто був феноменально жаднючий, скупий, завидючий. За картоплини він підіймав у камері революції, а потім викидав ті картоплини в парашу, бо вони кисли, лежачим на пайках хліба, псувались.

Після цього випадку Андрій не міг дивитися на Іщука без омерзіння. На якого чорта такі люди живуть на світі. І це блюзнірство саджати таку людину до тюрми, де все таки сидять люди — люди! — що не втрачають людської подобі й людських почуттів навіть в тяжкій трагедії, навіть в такім вертепі. Та він не один. Хіба це не Узуньян ч. 2, отой вірменський «аристократ» з золотими зубами? Це категорія людей.

Сидів цей Іщук по обвинуваченню, цілком відповідному до його вдачі. Його нібито посадили за фразу:

«Як був Миколка дурачок, була булочка п'ятачок!» Та за висловлену сентенцію, що, мовляв, «Хочби вже був або цар, або руський гетьман!»

Випадок з картоплиною — це не був випадок, це повторювалося щодня до цього й після цього. При кожнім роздаванні обіду. Тільки картоплина до Іщука не потрапляла більше так просто. На ту картоплину, як і на ті «горбушки», була встановлена черга. Картоплина була строго підпорядкована діючому тут принципіві «соціальної справедливості», не зважаючи на Іщуківі революції.

Другим яскравим персонажем, але вже іншим, був штурман з крейсєру «Червона Україна», прозваний в камері «Кровавая піща». Річ в тім, що в камері (як і в багатьох в'язницях взагалі) любили співати славнозвісну арештантську пісню на слова Пушкіна, яка починалася з строфи:

«Сижу за решеткой темницы сырой,
Ко мне прилетает орел молодой,
Мой грустный товарищ махает крылом —
К р о в а в у ю п и щ у клюет под окном...»

І от, коли одного дня до камери вкинули штурмана, побитого, в синцях і кровопідпливах, що нагадував собою шматок живого скривавленого м'яса, його в'язні прозвали — «К р о в а в а я п і щ а». Зробили, так би мовити, з нього живу ілюстрацію до

Пушкінської пісні. Лише це був шматок м'яса що його клював не вільнолюбний орел, а цирковий крук. Те прозвисько так і лишилося за штурманом.

Цей штурман з крейсера «Червона Україна» — це був теж символ, уособлення яскраве й кричуще, хоч і понуре та мовчазне з поведінки. Був це прекрасно збудований атлет, засмалений морськими вітрами, з витатуйованим орлом, так, як і в покійного Васильченка, лише в нього був орел не на руці а на грудях.

Штурман з першого ж дня запав Андрієві в око тим, що сидів, і присмалював собі руку цигаркою, і навіть не морщився. А коли Андрій гукнув до нього: «Галло! Що ви робите, друже?» — спокійно й діловито відповів: «Загартовуюсь». Андрій думав спершу, що це якийсь божевільний маньяк, але він був зовсім нормальною людиною. Мовчазний, зосереджений в собі і — симпатичний. З крутим чолом і розумними очима. Тільки не говіркий, зовсім не говіркий. Микола трохи підніс кінчик заслони над таємницею цієї людини і водночас поінформував про його титул «Кровавая піща», й Андрій мимоволі пройнявся до нього величезною пошаною. В цієї людини дуже тяжка справа — він сидить по обвинуваченню в приналежності до протирежимної бойової організації в військовій флотії й навіть чи не в керівництві нею. Глядячи на нього, можна думати, що це правда. І це імпонувало. Сидить вже два роки, але без результатів. Переніс тяжкі торттури й лише недавно вкинений сюди. Він не розколовся й навіть не думав про те. Жде нової тури ходіння по муках. Він мовчить, але коли говорить, то не в силі приховати понурого, безкомпромісного, непримиренного презирства до всього, що підпирає ця тюрма. Він має блакитні розумні очі, що світяться сильною волею й водночас філософською якоюсь журбою та вибачливістю до всіх своїх співкамерників. Він не встряє ні в які камерні конфлікти, ні в які спірки. Він на все дивиться згори, задивлений десь далі, аніж ця камера, може, в сонячну морську блакить, може, в пережиті шторми й бурі, може, в очі коханої. Це людина з великою душею. Коли йому наступають в тісноті на ноги, він їх спокійно приймає; коли хтось дивиться жадібно на його пайку, яка видається більшою, він її спокійно, без жадного слова міняє, беручи собі гіршу.

Він нагадує лева, посадженого в клітку, по якому топчуться малі звірята.

Штурман з крейсера «Червона Україна».

Андрій дивився йому в бровасте обличчя мовчки й думав, що це людина якоїсь великої ідеї і ставиться вона до свого сидіння в тюрмі не як до нещастя, а як до логічної закономірності. Це вражіння було, здається, безпомилковим, і саме це вражало на тлі слимакового плазування, скімлення та биття себе в груди багатьох інших. Людина знала, за що сидить, і була, як залізна брила. Андрій все ловив себе на бажанні заговорити з ним, але мав досить людського такту, щоб не лізти в душу. Коли їхні очі зустрічалися, в штурманових очах миготіли якісь сонячні іскорки, на мить, на коротку мить, і погасали під серпанком задуми. То був погляд людини, яка все бачить наскрізь і не потребує слів... «Кровавая піща».

Третім яскравим персонажем був поляк Гловацький. Він був манюсінський і чорний, як жучок, замурзаний, обдертий, не мав абсолютно нічого, ніяких речей, як і Андрій. І найхарактернішою його рисою було, що він такий маленький, а мав шалений темперамент і колосальний, чисто польський, гонор. Здавалось що в ньому зійшовся гонор всіх його

попередніх поколінь, всіх пращурів цілої Жечі Посполитої. Але яка неспівмірність! Такий темперамент та такий гонор і такий, майже ліліпутний зріст і комарина сила. Він все буянив, колотився, скандалячи із своїми сусідами в кутку, в якому сидів. Доведений до крайньої межі кипіння, він раптом схоплювався, тремтів увесь, як живе срібло, й, потрясаючи замурзаними своїми кулачками, вигукував у нестямі:

— Бож-же! Бож-же!! Якби я до свого характеру та мав ще таку саму силу!!

— То що було б? — запитував хтось серйозно мелянхолійно.

Гловацький, підбираючи відповідь, замовкав. Завмирав так, тримаючи руки догори, довго мовчав. Кипіння швидко йшло на спад. Нарешті, зідхнувши, Гловацький опускав руки й відповідав зломано, теж мелянхолійно:

Носив би бачки нагору... Сам!

Камера заходилась реготом.

Нещастя цього Гловацького було в тім, що він був поляк, але жив в УССР. Не мавши Пілсудського під руками, НКВД посадило за цього Гловацького — бідного кравця й мирного харківського обивателя — й поклато на його маленькі плечі весь тягар відповідальности за політику й за всі діла маршалка Жечі Посполитої. Гловацький це — таку свою місію — цілком усвідомлював і на запитання — за що він сидить? — відповідав жалібно й глибоко переконано:

— За Пилсудского!

За це його продражнили в камері «Пілсудським». Подібним до нього в цьому відношенні був німець — Ганс Шумахер. Їх була ціла група, німців, у цій камері, але Ганс був найхарактернішим. Білявий, присадкуватий, молодий, досить інтелігентний Ганс, на прозвище «Коровій муж». Він колишній шуцбундівець, вигнаний з батьківщини Гітлером, але сидів ось тут за Адольфа Гітлера й репрезентував фашизм. Яка іронія! Як «справжній фашист», а не його ерзац (справжній, бо німець та ще й «пролізлий в партію ВКП(б)»), Ганс котірувався на біржі НКВД дуже високо й відповідно до цього багато витерпів, аж до того, що його слідчий мастив своїм калом по голові, чого бідолашний Ганс, європеєць і все таки революціонер, робітник з походження — Ганс Шумахер — ніяк не міг зрозуміти. Йому не вкладалося в голову, як це в пролетарській, а значить, робітничій, державі його могли так трактувати — екскрементами, хай і від «пролетарського» слідчого, а все ж таки екскрементами. На його думку, це зовсім розходилося з тезою Карла Маркса про диктатуру пролетаріату.

Був він дуже лагідної, симпатичної вдачі, і його в камері всі дуже любили, а за те, що він був фактично без'язиким, бо не володів ані українською, ані російською мовами як слід, смішно, по-дитячому вимовляючи слова, його всі мали за велику, тяжко скривджену дитину. «Коровім мужем» же Ганса прозвали за те, що він, ніяк не мігши добрати порівняння для велетня Дубенка, який підчас боротьби підіймав Ганса, як пир'нку, на руки, сказав йому нарешті, з натугою коверкаючи українські слова:

— Слюхай, Дюбенко! Ті... ті... — він все хотів назвати його бугаєм, але не дав ради й нарешті випалив: — Ті — коровій муж!

Ганс репрезентував Велику Німеччину й її фюрера, відповідаючи тяжко за всі його минулі, теперішні й майбутні гріхи супроти пролетарської держави Йосипа Сталіна.

З групи вірмен і персів, яких було в подвійній цій камері чоловік з 30, найяскравішим був старий перський вірменин Саркісьян. Прототип Карапетьянового Аслана, чесного чистія черевиків. Він харків'янин, але він в той же час всесвітній громадянин. І не тільки зі своєї космополітичної вдачі, а й з фактичної біографії — як чистій черевиків, він з своєю скринькою обійшов за весь свій довгий вік не тільки Персію й Україну, а й Індію, й Бухару, Туреччину й Балкани, Францію й Росію і навіть був у Китаї. Темний і неписьменний, але непосидючий, як Вічний Жид, чистій черевиків Саркісьян. Рябий і добродушний. Він, за його ж словами, чистив брудні черевики цілому світові. Добре чистив, чесно, сумлінно, а найбільше почистив брудних черевиків і чобіт в советській пролетарській державі — пролетарських партійних і безпартійних черевиків, і тепер ніяк не міг зрозуміти, навіщо ж його посадили в тюрму, тоді як на волі так тих брудних черевиків багато й які почистити без нього абсолютно неможливо. Що там робитимуть без нього?! Цей Саркісьян — це була теж своєрідна перська Шехеразада, ще краща, ніж Карапетьян. Своєю ж епопеєю тут — він є символ, уособлення для всіх вірмен. Фокус, в якому зійшлася вся їхня трагедія і весь їхній безсмертний гумор, з яким вони ту трагедію сприймали. В його інтерпретації та ціла всевірменська епопея в царстві НКВД нагадувала вірменську анекдоту або вірменську загадку, якої ніхто не може ніколи розгадати. Анекдота-загадка про оселедця: «Висить, теліпається, зелене й пищить... Що таке?»

Це Саркісьян на великому конваєрі. А чого висить, чого зелене, чого пищить, за які такі гріхи — невідомо.

В цій анекдоті, як і у всіх вірменських загадках та анекдотах, одначе більше логіки, ніж у трагедії Саркісьяна й усіх його одноплеменців.

Згідно його справи, Саркісьян є не хто інший, як цілий Дашнаківський «вождь», хоч він ніколи не чув про партію Дашнак і не знає, що то таке. Можливо, серед вірмен були й справжні дашнаки, але НКВД ніколи не в стані їх викрити, бо це понад його компетенцією. Такої думки принаймні Саркісьян, а на доказ цього він висуває твердження, що НКВД абсолютно й безнадійно на хибній дорозі, коли в його особі не змогло впізнати звичайного чистія черевиків, а впізнало «Дашнаківського вождя».

Звичайно, він — Саркісьян — у всьому «признався щиро» (бо ж він не є ворог советської влади, щоб уперто заперечувати те, що твердить слідчий, слідчому, зрештою, видніше!). І, звичайно, тепер у світі є троє великих людей — Гітлер, Сталін і він — Саркісьян, який, виявляється, на його несамовите здивування, захитав основи першої в світі й найбільшої в світі пролетарської держави. З того всього Саркісьян заливається веселим сміхом, як то він «без драки» потрапив у великі «забіяки».

Саркісьян намагається весело весь час пристосуватися до своєї такої великої ролі, приділеної йому історією, на потіху цілій камері.

З групи жидів, яких теж було щось біля 30 й які майже всі йшли під рубрикою «троцькісти», чи не найяскравішим був такий Львов. Науковець з фаху, невеликий на зріст, пузатенький, утлий на утори міщух, хоч і «член партії з 17 року» й «соратник» всіх найвидатніших діячів революції (хоча Андрій і був певен, що в революцію цей Львов був десь парикмахером в Житомирі або в Бердичеві). Але перед арештом він був десь великою

«шишкою» Цей Львов, очевидно, мав геморої, бо більшу частину дня не сидів, а стояв, але то нічого. Він серед жидів був авторитетом, бо до нього всі завжди зверталися й щось шепотіли подовгу, й він завжди посередничав у всіх конфліктах своїх братів крові з оточенням. Навіть Гепнер, який прибув до камери теж, так як і Андрій, і, поповнивши жидівську фалангу, був, безперечно, найсоліднішою серед них усіх персоною, ставився однак до Львова з повагою. Всі жиди наслідували його поведінку. Він був обережний і хитрий, як і всі, і такий же вічно нашорошений та переляканий. Але тоді, коли всі жиди обмежувалися переляканим мовчанням та жалісним зізданням, підкреслюючи своє несправедливе та безмірне мучеництво, Львов ішов далі. Він, стоячи, та погойдуючись над масою сидячих, та скрушно зіздуючи, час від часу заламував руки, зводив очі до стелі й розпачливо жебонів:

— О, аве, Цезар! Морітурі те салютант!

Мовляв, «От, Цезарю? Ти караєш мене, а я все таки вірний тобі, вірний до гробу, до смерті. Ах, яка трагедія! Яке жахливе непорозуміння! Як тяжко й несправедливо терпить товариш Львов».

— «О, аве. Цезар!!»

При чому Львов все норотив так зізднути, щоб це дійшло до вух якщо не наглядачів та слідчого, то принаймні до камерних стукачів і сексотів. І скільки невідомої скорботи, страждання вірного серця, скільки муки й скільки любови до Цезаря та прощення йому всіх гріхів супроти товариша Львова.

Не Львов, а просто тобі янгол, несправедливо повержений в морок кромішній.

Штурман в такі хвилини дивився на Львова, й дивна посмішка перебігала по його зімкнутих устах. Безодню презирства, вкладену в ту ледве вловиму посмішку, не можна виміряти ніякою мірою. І напевно, вона була адресована не так до Львова як до його Цезаря, що має таких морітурі. В таку мить Андрієві штурман уявлявся на борту крейсера — гордий штурман на борту гордого крейсера. Вітер б'є в обличчя й полоще його бушлат, бистрою молоньєю в'ється над ним альбатрос, обличчя засмалене вітрами всіх широт і оббризане піною дванадцяти морів — він дивиться в далину, як сонце вогненними мечами ралить розгойдану стихію моря, думає велику й глибоку, як саме море, думу, й перед гордим його, орлиним зором стелиться могутня сонячна перспектива — перспектива його Вітчизни, в ім'я якої він несе свою горду душу і серце в небувалі ще, звитяжні й ризиковані рейси, поклавши все на карту без жадного вагання й без мудрування лукавого. Одвертий, як саме море і небо, і мужній, як та вся стихія, штурман. Штурман, для якого немає Цезаря серед всіх тих, хто замірився на горду його душу.

Такий він, цей штурман, на тлі тих «морітурі» з їхнім Цезарем.

Зіздання Львова мали вдячний резонанс серед всіх його братів крові. Та й не тільки серед них. Це була категорія, окрема категорія людей, здебільша з числа недавніх носіїв партбілета, здобутого часом в боях, а здебільшого підхлібництвом, низькопоклонством, практикою вірних, готових, до послуху, без'ідейних «морітурі». Але більшість з них, мабуть, все таки мала в душі велику внутрішню колізію: — вірність ідеї революції, окропленій кров'ю мільйонів і їхньою власною, це з одного боку, й скидання їх Цезарем на смітник з тавром «ворогів народу» — з другого. Колізія повставала від

потреби ненавидіти й нездібности ненавидіти, бо ж... Бо ж їх скидають на смітник нібито в ім'я тієї самої ідеї, в ім'я якої вони віддали свої сили і кров. І може, в тім викрику: «О, аве, Цезар, морітурі те салютант!» — криється справжня, незмірима й неосяжна людська трагедія.

Та більшість в камері не належали до «морітурі». А якщо вони й були «морітурі», то зовсім іншими. Морітурі іншого Цезаря. Того, який ще їх не прирік на страту, а прирік інший, якого вони все таки не визнають за Цезаря, і через те тут сидять.

Іншим цікавим типом був з числа тих, які були найближче до Андрія, худий, як скелет, чоловік на прізвище Дахно. Він був знаменитий тим, що сидів у тюрмі, як представник нової, винайдені в НКВД, окремої нації, н а ц і ї... в е г е т а р і я н ц і в! Смішно, але факт. Таку націю встановив слідчий. Дахно був вегетаріанець. Чи по волі, чи по неволі, але він не їв нічого м'ясного, навіть не пив води, біля якої близько лежало м'ясо чи щось подібне. І був він в цьому фанатично послідовним і невгнутим. Чи це була фізична конечність для нього, чи просто ідея-фікс, але він виявив у цьому подиву гідну стійкість. Поводився так, як поводяться сибірські сектанти в питаннях своєї віри. Їв лише хліб і пив воду. Та все домагався від слідчого і всієї тюремної адміністрації відповідних для себе вегетаріанських харчів. Слідчий йому ті харчі обіцяв, але поставив умову — признатись у всьому, в чому його обвинувачують. Дахно вже навіть почав був схилитися на те, готовий іти на крайні жертви в ім'я своєї ідеї-фікс. Це був тип справжнього фанатика, які могли тільки траплятися в середньовіччя. Він згодився «признатись» в усій своїй контрреволюційній організації, відповідно до формули пред'явленого йому обвинувачення. Але, на жаль, нічого не міг придумати. Нічого такого, що задовольнило би пляни слідчого. Так і не придумавши нічого, Дахно з'явився перед світлі очі слідчого. Слідчий вислухав його зідхання, розлютився безмежно і несамовито вигукнув:

— Ага! Ти так!?. Так плював же я на твою в е г е т а р і я н с ь к у н а ц і о н а л ь н і с т ь! Тоже мені нація зачухана!

І після того заходився бити. Й бив доти, доки Дахно не підписав протокола, що він терорист, шпигун, і диверсант, і керівник великої контрреволюційної організації вегетаріанців.

І тепер Дахно сидить в камері ч. 12 і помалу умирає, уперто, але марно домагається окремих пісних харчів. Він здався як «контрреволюціонер і враг народа», але, як вегетаріанець, не хотів здаватись. І не мав наміру. Він мав намір умерти. І до того йшло. Всі умовляння товаришів ні до чого не призводили. Глядя на нього, Андрій думав — яка велетенська воля сидить в цій людині! Коли б такою людиною рухала не ідея-фікс, а справжня якась людська ідея — що така людина могла б зробити! Золота людина. Людина з великої літери і... І створила анекдоту. І за анекдоту умирає. Анекдотична людина. Родоначальник нової, вегетаріанської національності.

Цікавим був грек Металіді. Талановитий композитор, веселий бесідник, сміхун, відважний і одчайдухий в поведженні з тюремною адміністрацією та зі слідчим, як горда, високоосвічена людина. Досить міцної будови до того ж. І в той же час до божевільня боїться мишей. Ця людина була в Іспанії й нібито боролася зі зброєю в руках проти армії Франка, а тепер сиділа, тяжко обвинувачена в шпигунстві на користь Франка, в повстанні

й терорі в числі групи непересічних, видатних осіб. І... панічно боїться мишей. Коли Гриша (наймолодший в'язень з числа камерного пролетаріату, пустотливий учень неповної середньої школи, який сидів за те, що намалював учителеві на гальошах свастику, і той пройшовся по вулицях міста, відбиваючи цей достославний знак на пішоходах, спричинивши тим страшний переляк всієї міліції й НКВД) — коли цей Гриша, впіймавши мишу, підкрадався й тихенько впускав її Металіді в кишеню. Металіді верещав безтямно, стрибав божевільне по людях і метався так, ніби його облили бензином й підпалили. Після такої пригоди Металіді щиро признався, що коли б слідчий про це знав, то не мав би потреби його бити, а прив'язав би за хвостик мишу, й пускав на нього, і цим би «розколов його до самого пупа».

І найцікавішим було те, що цей Металіді — страшний терорист і повстанець згідно обвинувачення, в чому він і «признався щиросердно», цебто в намірі знищити всіх совєтських людей, — все таки не відважувався вбити мишу.

«Враг народа» Металіді.

Гриша виявився набагато дотепнішим за слідчого, він в простий і дешевий спосіб здемаксував цього страшного «повстанця й терориста».

Зате Металіді чудесно грав на гребінці «Суліко». Навіть склав комічний «Марш врагов народа», організував камерний джаз і награвав той марш краще, аніж би те міг зробити джаз Утьосова.

Знову цікавим типом був доктор Петров. Це теж був прообраз певної категорії людей. М'який і улесливий, пролазливий до людських душ, шовковий доктор Петров. Він до всього пильно прислухався, до всього приглядався, всім цікавився, всім співчував, всіх хотів потішати, розпитуючи про все докладно. Ця його риса нашорошила Андрія. Та хіба тільки Андрія? Вона нашорошувала всіх, крім самого доктора Петрова. Дивним здавалося, що цей доктор Петров мав такий випещений вигляд і мав якісь привілеї, напр., привілей тримати цілу гору речей при собі, та й ще мати передачі, навіть мав побачення з рідними, чого ніхто в камері не мав і не міг навіть мріяти про те. Речей мав Петров аж три великих тюки й домагався для них місця на підлозі. Він складав ті тюки, як канапу, й влягався на ній досить вигідно спати, не рахуючись з рештою. Там, де були його тюки, — там строгий орнамент «валету в замок» ломався, роблячи щасливий виняток для доктора Петрова. Староста ніби раз пробував на домагання всіх в'язнів ту лінію замка вирівняти законно, але з того нічого не вийшло, Петров м'яко покликав чергового корпусу за арбітра й тюки лишилися недоторканими. Петрова не любили, але боялися його, мовчали, й навіть деякі загравали з ним. Таємниця тієї магічної сили Петрова була для декого зрозумілою. Часто вдень, а то й увечорі, Петрову нагло приспівувало «на оправку», і він наперекір встановленому правилу (ніхто не може ходити на «оправку» поза чергою) все таки домагався свого і йшов геть з камери — наглядяч його випускав без особливих суперечок. А пішовши, Петров часом занадто вже довго ходив. Єдиний, кого Петров боявся і не підступав до нього з м'якенькими своїми розпитуваннями — це штурман. На Андрієві він теж осікся і після першої спроби більше не приставав, лише пас очима оддалік та дослухався до розмов одним вухом, якщо Андрій з кимсь про щось говорив. Петров дуже старанно дотримувався режиму — не мав ніяких заборонених речей, не робив ані голок,

ані ножиків, ні шахів, ні люльок, не грав ні в які гри, не шив і не писав записочок на дрібних шматочках паперу, — словом, був ідеальним, дисциплінованим в'язнем.

Про його особисту справу ніхто в камері не знав, в той час як він про справи інших знав усе. Він мав дуже ніжні, випечені, короткопалі руки й власне ці руки Андрієві особливо не подобались, — напевно, він ні разу ніколи не мив підлоги, не тягав бачків, не носив параші. Він від того всього відкуплявся то папіросами, то чим іншим. Тюремний хліб він рідко їв, бо мав передачі; пайку хліба він віддавав камерним «пролетарям», що прали йому білизну й носили за нього парашу. А найприкрішим у нього було те, що у всіх камерних арештантських конфліктах він все поривався бігти по наглядача або чергового. Такий Петров.

Надзвичайно цікавим був один військовий літун і командир ланки на прізвище Шклярук. Висока, чорнява, струнка, високо інтелігентна людина. Він був не просто літун і командир, він був поет своєї справи. Коли він всаджувався на покладений клунок посеред камери й починав оповідати (а його староста вибрав у число найкращих оповідачів) про свої літунські рейди, про авіацію взагалі, про свої зустрічі з Чухновським, Чкаловим, Ляпідевським тощо, — камера завмирала, полонена цією людиною, його чудесним даром слова, крилатим летом його думки й його душі. Це був сокіл, ні, це був орел. Він нічого не говорив особливого, ніяких карколомних і страшних пригод, ніяких складних інтриг. Він просто оповідав про лет в зеніті, про людську душу, озброєну дюр-алюмінієвими крилами. Якийсь письменник, здається, Кузьміч, написав книжку про крила, яка так і називалася — «Крила». Яка то убога проза порівняно з тими крилами, про які оповідав цей військовий літун. Він оповідав про екстазу людської душі, піднесеної в небо, розповідав про тріумф її після довгих шукань, він оповідав і про історію тих шукань, про крила Ікара й про «крила холопа», про всі спроби гордої людської душі пірватися в блакить і про її трагедії; він оповідав про відважних літунів усіх часів і про героїв сучасності — він оповідав буденні, прості, але захоплюючі своєю простотою речі. І він оповідав про машину — оповідав про неї, як про живу істоту, — любовно й з великим пієтетом, називаючи всі її шрубики й гвинтики, про її хороби й примхи, про й життя — так, про життя, цікаве й захоплююче, починаючи від лябораторії (від народження) й до трагічної аварії (до смерті). Безодня любови в цій людині до матеріальних, неодухотворених речей дивувала Андрія. І він зрозумів, що для цього літуна не існувало неодухотворених речей, — всі вони були для нього одухотворені силою людського генія й людської волі. І так само вражала в цьому суворому військовому літунові душа романтика й естета. Незрозумілим було, навіщо цю людину посаджено до тюрми. Мабуть, для того, щоб вона тужила за сонцем, за простором, за летом, за прекрасним світом і за прекрасною в своїй природі людською душею друзів і товаришів.

Ні, його посадили для того, щоб він більше вже не літав, щоб знищити, бо занадто вже він великий романтик і занадто вже поривається вгору. Він ніби сидить в справі Блюхера, під командою якого в ОКДВА служив на Далекому Сході, а опинився тут, бо його привезено з над Тихого океану до місця народження — він сам харків'янин. В години, коли він не оповідав і нічого не робив, Шклярук цілими годинами простоював біля вікна, дивлячись вгору на манюсінку латочки часом синього, часом захмареного

неба, яке було видно поверх високого щитка, так, ніби хотів туди вилетіти. А коли в камері співали оту «Сижу за решеткой темницы сырой», Шклярук лягав на своє місце на підлогу і, закривши руки за голову, мовчки дивився в стелю — слухав пісню про орла, що кличе в'язня вилетіти геть і податися туди, де немає нікого, де гуляє лише вітер свобідний і гордий орел. І ніхто, мабуть, тієї пісні не міг до кінця так зрозуміти, як він, хіба ще Андрій та штурман, які теж літали в зеніті й плавали над великими безодням.

Справа Шклярука була безнадійна — він «розколовся» (надмірною для тонкої душі естета була проба) і тепер чекав трибуналу.

І багато ще було надзвичайних людей в цій камері. Ба, всі люди тут були по-своєму надзвичайні, й про кожного з них можна багато, дуже багато сказати. Кожен з 340 був чимсь оригінальний, і щоб їх усіх охарактеризувати, треба написати окрему велику книгу. Починаючи від токаря з ХТЗ та агронома з колгоспу й кінчаючи високим інженером та професором Марксо-ленінського Інституту — всі вони були варті окремої уваги. «Діла» ж у них були найрізноманітніші і часом найфантастичніші, а часом надто вже безглузді й смішні. Тут були ті, що сиділи за велику «диверсію» й «за гальоші» (насмілилися десь сказати, що в крамницях советських бракує гальош), за те, що були колись за кордоном, і за те, що не були за кордоном, за те, що збудували не так завод, і за те, що той завод слідчому здумалось «зірвати». За те, що в колгоспі чомусь здохла стара кобила, і за те, що чомусь помер після п'ятики начальник політвідділу МТС. За свастику, намальовану на вчителевому черевикові, й за криво намальовані вуса «вождя» на мистецьким панно; за те, що назвав життя «собачим», і за те, що назвав цибулю «советським салом». За те, що не був у червоній армії підчас революції, й за те, що в ній був саме підчас революції; за те, що не був у партії, й за те, що якраз був у партії. За те, зрештою, що нещасливим уродився й що такий випав жереб. В багатьох районах РВ НКВД дістали пляни (все бо в цій країні пляноване) — пляни ліквідації «ворогів народу» — їм доведено плян «до району», а вони вже довели його «до двору», бо мусіли вибирати: або виконати плян «боротьбі з ворогами народу», або не виконати того пляну й сісти самим, як сідали всі за невиконання будь-якого пляну. Виконуючи плян, начальники на місцях хапали всіх, на кому спинялася їхня увага, й плян таки виконували. А тепер же ще плян треба перевиконати, та не як-небудь, а по-стахановському — на двісті процентів. І попливли «вороги народу» в тюрми рікою. Велике діло плян і велике діло — «кампанія реконструкції людини», а ще більше діло — кампанія «очистки тіла» від прямих і потенційних ворогів режиму. Хіба масштаб і глибина цієї кампанії арештів не є доказом масштабів невіри правлячої верхівки в лояльність і вірність своїх громадян?! А оскільки дія викликає протидію, то чим більше розгортається кампанія ліквідації «ворогів народу», тим більше тих ворогів стає. Бо не може ж мати за арештованого й знищеного сина стати другом системи! Або брат за брата! І таким чином брила, котячись з гори Безглуздя, стає все більшою, ситуація стає все безнадійнішою, все йде до ідіотизму, до самозаперечення. А машина працює. А десь за мурами принишкли великі мільйони й чекають своєї черги, оті самі, що про них слідчий казав Андрієві — «у нас людей хватіт!»

Але складається вражіння, що їх таки не «хватіт», якщо так ітимає.

Темп арештів обігнав темп ведення «діл». Створився залом.

При всій напрузі «діла» в'язнів все таки тягнуться повільно. Бо не вистачає слідчих, хоч управління (Харківське, як і сила-силенна інших) працює безперебійно. Але все таки справи посуваються дуже мляво. Особливо, коли люди уперті. І тому, наростаючи, лявіна арештантів розпирає мури тюремні, загрожуючи їх розсадити.

Деякі «щасливі» пройшли вже по кілька разів «конваєр», а деякі сидять по два роки й не бачили слідчого у вічі. Загубились. Був випадок, коли один поцікавився, коли вже нарешті його викличуть, і тюремна адміністрація не могла ніяк взнати, до кого ж він належить, до якого слідчого та по якій справі. Отак упіймали людину, вкинули б будку, як гицель пса, та й забули. І почали ту справу вияснити по всіх інстанціях, а в найнижчій інстанції — в Райвідділі того району, звідки людину взято, — начальник змінився, і справа заплуталася безнадійно. Але звільняти людину ніхто й не думав. Де там! Коли ти вже сюди потрапив, то вийти звідси ти не мусиш! Таке правило цієї інституції. Що ж до «діла», то — «Була б людина, а діло знайдеться!» — це з скрижалі заповідей цієї установи. То нічого, що людина сидить два роки без виклику. Не біда. З концтабором чи з кулею вона все одно не розминеться.

Непереможна, залізна діалектика!

В цій камері Андрій взнав про існування щонайменше мільйону контрреволюційних організацій в ССРСР, крім тих, що були вже йому відомі. Просто дивно, як та советська влада досі трималася й на чім вона трималася! А організації були такі, що однієї б вистачило ту владу повалити й розвіяти на порох. Скажем — організація колишніх червоних партизанів, яка нараховує сотні тисяч жахливих «терористів, повстанців і диверсантів, підтримуваних ідейно всім фашистівським і капіталістичним світом». А ще ж організація РОВС (руський офіцерський союз). А зо дві сотні українських «страшних повстанських і терористичних організацій!» А організація шпигунів! А терористична організація спортсменів яка «очолювала й використовувала в контрреволюційних цілях всі маси спортсменів України й ССРСР». А це ж грубі мільйони найздоровіших та ще й добре наспортованих людей! А організація мисливців і рибалок, які, кожному відомо, всі навіть вдають рушницю й по кілограму пороху та шроту завжди про запас.

А організація комскладу РККА! А організація вчителів! А організація прокурорів! А організація залізничників України під проводом Малія!? А організація студентів! А організація інженерів? А організація письменників! А організація мистців! А організації вірмен, персів, німців, турків, корейців, молдаван і циган... А, нарешті, організації вегетаріанців та взагалі безліч організацій усіх незадоволених з нестачі гальош та цибулі.

Абсурд? Абсурд. Але все це є, і на все це понаписувані й навіть «щиросердно» по підписувані безліч протоколів, і за все це люди ось так сидять і чекають смертної кари або каторги.

Коли ж до того додати існування справжніх петлюрівців, хвильовистів, шумскістів, троцькістів, дашнаків, бухарінців, правих, лівих і перпендикулярних «уклоністів», сіоністів, соратників Тухачевського тощо, тощо, то просто дивно, як та советська влада все таки тримається. Це належить до найбільших чудес світу. Це не сьоме вже, а восьме чудо світу. Сьомим чудом є цей ось корпус, що стоїть і не розсипається, хоч в його череві

товчється зразу з десять тисяч чоловіка «страшних ворогів народу», а розрахований він царським будівничим всього на кілька сот людей. Хіба це не сьоме чудо світу? А ще більше чудо таке:

Ось в цій камері сидить 340 чоловіка, а... двері часом не замикаються. В це тяжко повірити? Тяжко! В камері сидить 340 страшних «ворогів народу» з найжахливішими статтями обвинувачення, згідно яких кожен мав би сидіти прикованим на ланцюгу та й ще той ланцюг перегризати, а вони собі сидять і нічого, не розбігаються, виглядають в незамкнені двері на сходи й кепкують з наглядача. І наглядач тим не дуже переймається, що так часто забуває замкнути двері, — куди вони розбіжаться?! З СССР все одно не вибіжать. І він має цілковиту рацію.

Часом в цей «зріринець» вскакує сам начальник тюрми й кричить несамовито:
— Заключонніе!!! Садіться!

Це щоб усі сиділи, а він міг вільно височіти над усіма. «Заключонніе» сідають, а начальник походжає, набундючившись. Сам він низенький, обрюзклий з обличчя, рудий і з очима альбіноса. Дегенерат. Справжній, непідробний. Богом сотворений дегенерат. Альбінос. Кажуть, що він дослужився до чину начальника тюрми, пройшовши спершу через кар'єру ката — того, що розстрілює. Це правда. Андрій його з першого ж разу впізнав — ще в ті часи, коли Андрій сидів уперше, альбінос цей примелькався йому, водивши на імпровізований розстріл, та взагалі працювавши в тюремній зграї, й заходячи часом до камери з невідомою метою — для психологічного впливу.

«Заключонніе» сиділи, а альбінос походжав по камері, наступаючи на ноги, зазирає у всі кутки. Сам. Такий герой. Вдирався межі 340 страшних «ворогів народу», як в клітку з левами, і не боявся. Часом знаходив заборонену річ — скажемо, люльку — й тоді була біда. Взагалі ж, йому подобалося, що от таке юрбище здоровенних людей, а всі його, маленького альбіноса, бояться. Сидять, як турки, і він навіть, кого схоче, може турнути ногою. Він упивався своєю могутністю. 340 чоловіка в цій камері і безліч у всій тюрмі сидить жахливих «ворогів народу», а ще не було випадку, щоб його ці «ублюдки» й «агенти фашизму», «бандити й душогуби» хоч раз роздерли навпіл.

Посівши обидві частини камери, 340 чоловіка були розташовані по секторах, мимохить гуртуючись в групи за національним принципом: окремою групою сиділи вірмени — це був вірменський квартал, потім жиди — це був жидівський квартал, потім греки, група німців, там три турки, там три поляки там росіяни, але це все, як мозаїка, було вкраплене в основне море українців. Коли б намалювати все це графічно, вийшла б ні більше, ні менше мапа народів СССР з тією тільки ріжницею, що домінантою тут були б не росіяни, а українці.

З Андрієвих старих знайомих сидів тут ще Руденко, професор Манєвич і Зарудний. Решту десь розкидали по інших камерах.

Як і в суспільстві, так і тут, була частина людей, які самі себе вважали за провідну «еліту», що їй належало бути упривілейованою. Ця «еліта» займала найкращу частину першої, чистішої й світлішої, камери. Тією найкращою частиною було місце біля лобової стіни, насупроти дверей, прозване «президією». Найкращою ж ця частина була тому, що

була найдалше від дверей, так що там можна було робити багато речей, яких не можна робити десь ближче, навіть в шахи грати, а крім того, тут було найчистіше повітря й найвидніше, бо був найменший щиток на вікні, й, повітря циркулювало безперервно. Посіла ж це місце «еліта» так, що їм було досить просторо, й нікого не пускала до своєї касти. «Еліта» та складалася з самих найгорлатіших типів, найяскравішою репрезентацією яких був такий Хорошун, колишній чекіст, що в революцію організував «Комітет не журись» і грабував населення на свою користь. Словом, бандитував в повному розумінні цього слова й не зрозуміло, дивно було, чого він тепер тут опинився? Долі було вгодно, щоб цього типа знав у обличчя Микола, бо він був з його країв і був знаний широко по всій околиці. Коли Андрій вислухав Миколу та почув цього типа горлання в «президії», то вирішив ту «президію» якщо не розігнати, то зайняти, окупувати, а тим часом подумав:

«Чого цей тип тут? Адже це чекіст високої марки, й його не могли посадити за «Комітет не журись». Яку функцію він тут виконує?..»

Андрій насупився й довго видивлявся на «президію»... Треба вловити момент... В ту президію» вже он втиснувся Руденко, примостився з самого краєчку й підморгує, а це вже якесь завоювання. То буде хвостик, за яким прийдуть лапки.

Тим часом вони сиділи в темній і вогкій другій половині камери.

V

Дні текли по-ярмарковому і, може, саме тому жваво. Так, ніби люди зумисне інсценізували той ярмарок та шарварок, інсценізували з усієї сили, щоб тільки ні про що інше не думати, про все забути, забити собі памороки...

Від ранішнього «Маня, на поверку становись» і до пізньої ночі життя в камері вирувало, кипіло у ключ. Чим тільки тут люди не займались.

Насамперед люди вчилися. Була тут низка курсів — від авіаційних починаючи й пасічницькими кінчаючи. Були навіть курси малювання, в яких Андрій теж був пильним учнем, а викладачем був справжній (не абиякий, а справжній) професор академії мистецтв. Андрій зразу пустив у рух свій винахід з гальошами, й цей винахід зробив цілу революцію в камерному писальному господарстві й миттю прищепився. Пішли в рух всі гальоші, які тільки були. Навіть нові, — їх безжально зчовгували об підлогу та об цементові підвіконня й робили «дошки» для писання й малювання. І так само пішли в рух приколки — з них робилося стило, загострене з одного кінця, й ним дуже зручно було писати. Досі приколки найбільше використовувано для забивання в щілини стін і правили замість цвяхів — вішати торбинки й інші речі. Між іншим, приколки (оті дерев'яні шпички) треба було кожного разу здавати черговому тюрми, бо вони були раховані, але в'язні їх розколювали, збільшуючи число, таким чином було що здавати й чим писати. Крім гальош писали ще на шматках скла, вийнявши обережно з вікна, а потім назад в нього ж вставляючи на випадок труску чи якогось алярму. Шматок скла натирався крейдою, надертою із стіни й розведеною слиною, тоді йому давали просохнути, а тоді вже писали тонко загостреною приколкою, тримаючи скло проти чогось темного. Лиш малювати як слід на склі не можна було, зате на гальошах професор малювання виробляв чудеса, упиваючись прекрасним матеріалом та технікою малювання на нім. Виходили справді

гарні речі з найтоншими нюансами чорного й білого тону. Трапився один випадок, який за малим не завалив усю справу: професор малював штурмана, портрет виходив дуже подібний. Аж тут відкрились раптом двері й наглядач загорланів: «Чергові — нести парашу!». Саркісьян, якому належала гальоша (Андрій її в нього позичив на сеанс) і який був черговим, згарячу вихопив гальошу, надів її на босу носу й подався. Потім чергові вернулися й Саркісьян, знявши гальошу, подав її професорові — бери, малюй, душа любезний! І щиро шкодував, що образ у вбиральні змився на мокрій підлозі. Лекція тривала далі. Аж раптом в коридорі зчинилася метушня. Згодом виявилось, що там сталася страшна подія: від дверей камери ч. І2 і аж до вбиральні було на підлозі відбито кілька разів образ людини. На це нагодився начальник тюрми — альбінос, викликав начальника караулу й ще когось. Все те збіглося на місце події й не могло вийти з дива, — хто це намалював на підлозі, та ще так гарно й так чітко портрет людини. Куди дивився наглядач!?! Наглядач дивився разом з усім теж на підлогу переляканий — хто це в такий короткий час, поки він одвихнувся, змалював йому весь коридор. Та тюремники народ догадливий. Вони прийшли до камери І2, з якої виходила та намальована людина, почали її шукати. Сперш викликали тих, що носили парашу, й допитували, хто це зробив. Саркісьян змикитив, у чому справа, але мовчав. Інші теж мовчали. Тоді почали придивлятися в камері, до кого подібна намальована особа. І, звичайно, знайшли, що це штурман — занадто вже добре його було намальовано, на його біду. Покликали.

— Це ваша пика?

— Можливо.

— Як це вона тут опинилась?

— Поняття не маю. Я нікуди не виходив з камери.

— А як ми посадимо вас у карцер?

— То моя пика буде в карцері, — знизав плечима штурман байдуже.

— Ваш фах?

— Моряк.

— А хто малює в камері?

— Мені здається, що треба було б запитати — хто малює в коридорі. Думаю, що наглядач.

— Лишим його, — втрутився котрийсь, — бо з цього ідола нічого не доб'ємось.

Вони взагалі нічого не добились. Пошуміли, покричали, що покарають всю камеру, та й зачинили двері. Лиш по якомусь часі поступив наказ, що за обтирання стін належить суворі кара. Хтось уже доніс. Та дотриматись того альбіносового наказу було дуже тяжко, бо стіни мали такий вигляд що сам «наймудріший» не зміг би встановити, чи терто по них гальошами, чи не терто, а якщо терто, — то коли саме, в якому столітті.

Курси малювання функціонували далі.

Були ще курси механіків, електриків, тракторобудівельні, шоферські, шевські, кравецькі, куховарські, столярські, агрономічні, креслярські, металообробні і навіть голярські. І навіть театральні. Люди все намагалися опанувати ті фахи й ремесла, які їм придадуться в біді й полекшать їхню долю в тих місцях, куди їх позаганяють всі ті ОСО, Трибунали, Спецколегії та Тройки. І виходило, що всі фахи добрі і всі можуть придатися,

а тому люди вчили все, чому тут можна навчитися. А навчитися тут можна було всьому, аж до писання наукових розвідок про кам'яну епоху включно. Аж до авіобудівництва і старогєбрейської мови.

Не міг тільки ніяк підібрати для себе підходящого практичного фаху професор Маневич. Маленький, короткозорий, слабенький і наївний та розсіяний, як всі професори, особливо від наук гуманітарних (а Маневич був професор старогєбрейської мови). Фах його добрий, але навіщо десь за полярним колом старогєбрейська мова? Справді, треба мати фах більш практичний. І він то спинявся на найлекшій професії голяра, то знову кидався до агрономії, збираючись за полярним колом вирощувати помідори, то знову передумував і схилився до кравецтва та все розпитував, як так буде, куди їх поженуть. Загально всі вирішили, що поженуть їх поближче до північного бігуна, а може, навіть висадять на крижину, як Чкалова. Симпатичний і наївний професор, як великий дитлах, побивався: як же він вчитиме кравецтво, коли невідомо, як там, з чого там і що там треба буде шити. А Руденко з найсерйознішою міною малював для нього перспективу та все потішав, щоб не журився, бо там ні кравецтво, ні вся інша морока, якої люди тут вчаться, зовсім не буде потрібна, бо там буде інша робота.

— Яка ж буде робота, товаришу Руденко?

— Пустякова.

— Ну ж скажіть. Ви знаєте.

— Там багато білих ведмедів. Так от треба буде їх ловити.

— Білих ведмедів?!

— А ви ж думали Але не журіться, норма пустякова.

— А яка ж норма?

— Всього три штуки на одного. Щоденно.

— Боже мій, боже! А як же ж їх ловити, як я не вмію!?

— Нічого. Не святі горшки ліплять.

Камера беззлобно потішалася, а професор навіть того не помічав. Звідки йому — старенькому професорові старогєбрейської мови, що вперше сидів у тюрмі і невідомо за що, — звідки йому було знати, які саме норми будуть там, куди його обіцяв запроторити слідчий. А обіцяв. І саме на північний бігун. Професор все сприймав за чисту монету. Тим більше, що він був глибоко певен, що в цій країні нічого нема неможливого, особливо певен у могутності НКВД і що саме тут все можливе. Коли вже з нього — старенького й безобидного жерця науки — зроблено страшного терориста, і він вже навіть сам не певен, чи не був він ним справді, то тут все можливе. Все можливе. І він не давав Руденкові спокою з тими проклятими ведмедями, з жахом задивляючись у таку невідрадну перспективу. Аж поки Руденко не зжалився над ним і не спростував свого чудесного проєкту, пояснивши сумно, що, на жаль, «не ми будемо ловити білих ведмедів, а навпаки — білі ведмеді ловитимуть нас, дорогий професоре!»

Були ще курси чужих мов — англійської, німецької та грецької.

Крім наук, люди займалися ще іншою, творчою працею: шили, власне, латали свої лахи, робили голки, чубуки, люльки, доміно, шахи й кості для гри, вишивали на своїх

рушниках, а то й на ганчір'ї квіти, зайчиків, голубів, що цілуються, й навіть портрети своїх товаришів, а найчастіше — якісь дівочі обличчя.

Голки робили, як відомо, з цвяшків та дроту, а чубуки, люльки, шахи й доміно — з тертої цегли, паленої гуми й процідженого хліба. Білі шахи робили з процідженого хліба та зубного порошку. Скільки будівельних матеріалів! З усього того роблено часом дива мистецькі. Чудесні чорні чубуки з перламутровими інкрустаціями (інкрустації робили з перламутрових гудзиків, роздушуючи їх зубами на скалки)! Фігурні люльки — голова чорта, Мефістофеля, дівоча, орлина! Чубук до люльки робився з кісточки від курячого крила (а жарені кури часом потрапляли в передачах камерних «аристократів» — з однієї курки багато можна наробити прекрасних і корисних речей). Щоб люлька була чорна, до пластмаси домішувалася палена гума, для цього віддиралось від гальоші шматок гуми палилося її, а кіптяву збиралося на скло. Висихаючи, маса з такою кіптявою була тверда і чорна, як ебоніт. Особливо гарні виходили шахи та доміно. Руденко зробив навіть люстро — для цього він шматок шиби покрит з одного боку чорною пластмасою, а тоді ще й зробив інкрустовану раму з іншої пластмаси. Таким чином в камері набиралося безліч заборонених речей. І цікавим було те, що тюремним аргатам при обшуках мало що вдавалося захопити з тих речей — принаймні нічого з речей небезпечних, як от ножики, голки тощо. В підлозі одна дошка непомітно підважувалась, і туди геть все скидали, коли наближався обшук. А про це камера завжди була попереджена по телеграфу знизу, і звідки, як звичайно, трус наближався. Бувало, що трус впадав нагло, але тоді арештанти добирали іншого способу: в метушні першої хвилини вони скидали геть все в щиток, а там була щілина межі щитком і стіною, і в ту щілину все падало й затримувалося в щитку нижчої камери, звідки, після того як трус минав, все знову підіймалося нагору, прив'язуване до спущеної згори нитки.

І в найгіршому випадку, коли вже нічого не можна було зробити, — все скидалось в діжку. Найлекше було ховати голки й ножики — їх просто встромляли в щілини межі дошками, в той бруд, що їх позаліплював щільно, і там їх ніхто вже ніколи не міг знайти.

Помимо трусів, ще окремо полювали за забороненими речами коридорні наглядчі. Ці наглядчі практикувалися на тім, що, підглядівши, як хтось шиє або грає в шахи чи в доміно, нагло відчиняли двері й летіли стрімголов до місця злочину. Але то була безнадійна справа. Бігти було надміру тяжко, — раптом чомусь ставало надто тісно, занадто багато наставлялося ніг упоперек, схоплювалися й товпились люди, немов би зустрічаючи наглядча з цікавою новиною, щоб її почути. А крім того, біля дверей завжди хтось чергував і вчасно подавав сигнал перестороги. Поки наглядч добігав, речі безслідно зникали — або мандрували попід ногами зовсім у протилежний бік камери, або зникали в щілині, або вилітали у вікно. Засапаний наглядч люто лаявся, але не міг нічого вдіяти.

Зв'язок з іншими камерами був ідеальний: безперервно працював телеграф. В своїй половині телеграфом завідував Андрій. В другій — молодий грек, інженер з ХЕМЗу. Камера знала всі новини, знала заздалегідь про наближення ворога, а що найцікавіше — знала, що робиться а усіх харківських тюрмах. Часто приходив до камери розгублений

черговий (розгублений в пошуках потрібного в'язня, якого вимагає для чогось начальство) і питав навпрост у камери:

Скажіть, в якій камері сидить такий-то, ім'я рек?

І знаходились такі, що знали й це.

— Він сидить не в цій тюрмі, а в тюрмі на Кінній, поверх такий то, камера така то, — відповідали йому, якщо цей черговий був «симпатичний». Якщо ні — кепкували та й тільки.

Якщо не знали зразу, то просили в чергового (знову ж таки, якщо він симпатичний) терміну пару годин, після яких черговий діставав точну довідку. Причиною, чому арештанти охоче називали місце перебування загубленого «людішки», була надія — «а раптом чоловіка шукають, щоб випустити на волю або на побачення з жінкою!»

Найменше знали в'язні про тюрму на Раднаркомівській (тобто про тюрму при управлінні НКВД), бо там було багато таких камер, про які нічого не було відомо, й взагалі там зв'язок з камерами був неможливий. Люди визнавали про своїх сусідів камери, лише потрапивши в одну з міських тюрем, — на Холодну Гору, на Кінну, або на Тюремну, або в «брехалівку».

Телеграф тут першорядний — рури парового опалення проходили крізь увесь корпус по вертикалі й по горизонталі; груба рура, пристосована посередині зовнішньої стіни, з'єднувала найвищий поверх з найнижчим, тоненька, йдучи поземно при самій підлозі, крізь стіну проходила в іншу камеру. Так в обох половинах камери ч. І2.

Стукалося держачком зубної щітки усторч об руру. Добрим також був черепочок від розбитої тарілки. Ці черепочки ще були найкращими інструментами для обточування цвяшків та дроту, — вузенька площина розламу заступала собою найкращі бруси та напильники.

Лежачи біля схрещення рур горілиць і працюючи зубною щіточкою, Андрій мав зв'язок з усіма камерами своєї сторони. По умові з телеграфістами всіх камер був вироблений певний код, який уможлилював говорити саме з тією камерою, з якою хотілось, усуваючи плутанину. Коли Андрієві треба було викликати найнижчу камеру, то до нього на умовлений сигнал виклику озивалась тільки ця камера. Решта підслухували і, якщо хотіли, встрявали в розмову, улаштовуючи перекличку.

Андрій розпитував про новини й інформував своєю чергою про все, що знав. Передавав телеграми про наглі події. Часто біля нього збиралася ціла черга людей, які хотіли би поговорити з друзями, а не вміли орудувати «п'ятихвосткою», і Андрій виконував всі їхні замовлення. Коли справи були делікатні й не бажано було б, щоб хтось підслухав, то Андрій вів розмову так швидко й так віртуозно, передаючи й хапаючи слова з півлітери, що ніякий підслухач, навіть ідеальний, не зміг би нічого второпати. Тим більше, що при цій системі взагалі, коли прогавити першу літеру, неможливо потім вхопити зв'язок й щось збагнути. А щоб не міг розмову підслухати хтось з тюремників, переловлюючи в коридорі або в сумежній камері (а бувало багато провокацій, наприклад, виводилося всю камеру геть підчас тусу або й спеціально й до рури сідав хтось з фахових тюремників) — для окремих речей і понять існувала спеціальна арештантська лексика, крім того, завжди був пароль, змінюваний регулярно, щоб запобігти всипам. Так що

підслухати й збагнути розмову тюремникам було неможливо. Та й здебільша кожну провокацію моментально розшифровано й розмову уривано або «розіграно» провокатора в належний спосіб, глумлячись з нього.

Про все почуте Андрій регулярно інформував камеру, зачитуючи зведення. Ті зведення робилися регулярно двічі на день — в обід і ввечорі, як подача телеграм РАТАУ. В наглих випадках — коли, скажемо, подавали попередження про трус, що почався знизу, або про просування трусової бригади з карначем на чолі до камери І2-ї, з якої мав трус початись, або про початок «лавочки» чи про які інші нагли події, — тоді на сигнал камера завмирала й подавалася інформація, мобілізуючи камеру до швидких приготувань.

Слухаючи всі новини, Андрій уперто намагався досягти жіночої камери, пам'ятаючи прохання ад'ютанта командарма Дубового. Але тут було найслабше місце всемогутнього телеграфу — жіночої камери знайти не вдавалось. Бо її просто не було, а був спеціальний, окремий жіночий корпус. Це устійнено, але поза тим більше нічого, бо між жіночим корпусом і корпусами мужськими не було ніякої дифузії — жінок в мужські камери не саджали. Ті відомости, які вдалося здобути, були дуже скупі — лише те, що жінок сиділо дуже багато та що найбільше серед них таких, які сидять «по делу мужа».

Телеграф працював ціліснітьк дні — як не розмовляла к. І2, то розмовляли інші, і рури безперервно цокотіли, і часом траплялися такі випадки: до камери нагло входив черговий корпусу, в якій-небудь справі й в метушні ніхто не встигав подати алярмовий сигнал по руках, щоб припинили розмову несамовиті телеграфісти, найчастіше з причини, що не було під рукою черепка або щіточки, а інші тукання в руру не мали значіння. Черговий зупинявся посеред камери й слухав тукіт в руках — і тут приходив іспит для чергового, чи він «порядний» чоловік, чи «хам». В розподілі чергових на «порядних» і «хамів» такі випадки відогравали виключну ролю. Коли він був «хам», він підіймав страшенну бучу, коли ж був порядний, то поводився так, як Пересада. Цей Пересада був найпорядніший з усіх чергових. Такий випадок трапився раз підчас його візити. Почувши тукіт, він слухав якусь мить, а тоді серйозно промовив:

— Телеграфіст! До роботи! Ніхто, звичайно, не рухнувся.

— Хто телеграфіст?

Мовчанка.

Тоді Пересада безпомилково ткнув пальцем на грека, інженера з ХЕМЗу, та:

— Візьміть свою щіточку й приймайте новини. Там уже щось сталося.

Під сміх інженер взяв щіточку, але, звичайно, телеграм не приймав, лише дав «відбій». Всі думали, що розшифрованого телеграфіста спіткає кара, але ніяка кара на його голову не впала.

Іноді на камеру ч. І2 (як і на весь корпус) нагло звалювався трус. Своім характером проведення й своєю брутальністю — це щось виняткове.

Перший такий трус справив на Андрія прикре вражіння.

Одного дня залементували тривогу рури, але ніхто не встиг прийняти телеграми, як до камери ввалилися люди в білих халатах, неначе лікарі чи ветеринари. Під халатами були ежовські уніформи — це був екстра-трус, і робити його мав наряд оперативників з

Раднаркомівської, де мали підстави не довіряти тюремній адміністрації й вряди-годи робили наглі контролі своїми, вірними «урядові й партії», людьми.

— Роздягайтесь! По одному голяком виходь! — розітнулася команда. По хвили додано тим самим голосом: — Черевики можна брати.

Люди роздягались і по одному виходили геть за двері. За дверима їх спрямовувано по сходах вниз — зігнато в величезній порожній льох, у велику вогку камеру з цементовою підлогою. Багато людей в черевиках чи гальошах, але багато не мало ні черевиків, ні гальош (попріли та подерлись за час довгого сидіння) і були босі. Камера була дуже холодна, люди голі, в чому мама родила, але грілись думкою що це скоро минеться. Та їх зігнали й наче забули. Триста сорок голих людей мерзли, нетерпляче чекаючи, чим це закінчиться. Минали години, але їхнє гибіння не закінчувалось. В самому кінці величезного льоху було складено залізні ліжка. В той час, як вся маса тислася до дверей, проклинаючи все, Андрій знічев'я придивлявся до тих ліжок, шукаючи написів або якихось знаків, з яких би хоч щось вичитати про людську трагедію, свідками якої були ці ліжка. Написів він не знайшов, зате помітив, що деякі ліжка мають сітку з вузьких смуг бляхи. І то добре. Думаючи над тим, що там десь вгорі потрошать їхні манатки, шукають заборонених речей, і що ті всі речі пропали, Андрій з досади заходився виламувати шмат бляшаної смуги. Вони там шукають голок і олівців? «Добре, хай буде ніжик!» Відмірявши шматок на довжину черевика, Андрій виломив його. Штурман посміхався, стоячи збоку, й не радив — це коштуватиме двадцять діб карцеру на півфунті хліба й шклянці води, занадто дорога ціна за шмат заліза — втратити рештки здоров'я, тоді як його треба берегти для більшої мети. Але Андрій його не послухав. Скинув черевика, одслонив стельку і вклав під неї виломлений шмат, а тоді припасував стельку й взувся. Вони ще чекали довго, коли їх нарешті з цієї камери заберуть. Сісти було ні на чому, й люди мліли від безкінечного тупцяння й тремтіли від холоду. В босих ноги подерев'яніли, бо ніде було їх діти, нічим захистити від цементової підлоги.

Нарешті заgrimіли затвори, двері відчинилися:

— До одному виходь! Давай нагору!

На сходах стояли двома шпалерами оперативники в білих халатах і обмацували голих людей, що проходили крізь ті шпалери черідкою. Вони зазирали кожному в зуби, під пахви, змушували присідати.

«Це, я розумію, трус!»

В кожній ситуації може бути становище гірше або ліпше, і в кожній ситуації багато залежить від самої людини, якщо їй можна вибрати хоч в якійсь мірі. Ступивши на сходи, Андрій бистрим оком зауважив, що кожного в'язня обшукує котрийсь один оперативник, який прийдеться. Отже, до котрого оперативника йому вдатися, це в якійсь мірі залежить від нього самого. Миттю оглянув тих, що були найближче. Ось якесь кирпате обличчя з досить симпатичним виразом очей. Хтось його взяв за руку, але Андрій потягся до наміченого обличчя. Зупинився, скинув черевик з ноги й, дивлячись з посмішкою в очі оперативникові, подав черевик. А вже як подав, по тілу побігли мурашки — чи той він черевик подав? бо забув, в який саме він сховав залізячку. Очима не переставав посміхатись, а думка забила тривогу: «Боже! Не того черевика подав!»

— Чого ви посміхаєтесь? — запитав оперативник досить беззлобно.

— А так... Ніби десь бачив... Будь ласка, — Андрій скинув швиденько й подав з готовністю і другий черевик.

Оперативника цілком задовольнила така готовність арештанта, й він вернув обидва черевки, навіть не зазирнувши в них до пуття. Андрій взувся, ще зробив гімнастику й спокійно помашерував нагору. Штурман пізніше завжди сміявся з цього випадку, дивуючись з Андрієвої витримки та з його того психологічного етюду.

А нагорі в камері — так наче після погрому. Все було перекуйовджене й перемішане неймовірно. Всі арештантські пожитки, всі лахи, які хто мав, всі торби, вузли й пакунки було розпаковано, розтерзано й перемішано в дику вінегрету. З вікон геть все поскидано на підлогу, повитягано із стін «приколки», на яких висів хліб, і той хліб валявся долі в бруді, в смітті; позабирано всі мотузки й глечики, позабирано всі люльки, шахи та доміно, що їх в'язні не встигли поховати або зліквідувати, — словом, камера справляла вражіння розруйнованого мурашника, в якому кропітливим комахкам треба все починати заново.

Треба було багато часу в'язням, щоб розплутати той хаос, повідшукувати й розібрати свої речі, позбирати до купи шмаття, повикидуване з торб та пакунків. Дехто з в'язнів мав речі спаковані — так як їх передано з волі, приготовані для етапу, — все те було розпатрошене, й чиста білизна валялася з вошивим ганчір'ям укупі. Низки речей бракувало й годі було устійнити, де воно щезло, чи в кишенях оперативників, чи... Але в камері ніде воно не могло дітись, навіть при наявності камерного пролетаріату, який при самому вигляді чистої й ніжної білизни млів, уявляючи, як би то було, коли б її одягти. Але вкрасти ніхто не посмів би, уже хочби тому, що тут «пролетаріат» з вищою освітою, «та й де її дінеш?»

Після довгої колотнечі наведено було нарешті лад, і життя камери увійшло в нормальну колію. В кожного чогось бракувало, а Андрій не тільки нічого не втратив, а ще й дещо придбав унаслідок страшного землетрусу. Він придбав ніжик! Прекрасний ніжик, яким користалася ціла камера для різання хліба, сала (якщо хтось мав) і для всіх потреб. Навіть користався ним доктор Петров.

Андрій добре нагострив залізячку, надав їй вигляду ножа й кожного разу після користання ховав. І то ховав так, що ніхто не знав, де. Він його втикав у щілину межі дошками, кожен раз в іншому місці.

То був «великий трус». Менші труси проводилися силами місцевої адміністрації й трохи в інший спосіб. В'язнів нікуди не виганяли, лише веліли згуртуватися в одній половині камери й сидіти на підлозі тихо. В той час тюремні «хлопці», без білих халатів, уже потрошили речі в звільненій половині. Потім переганяли в'язнів у вже обшукану половину й те саме проробляли в першій. При цій техніці в'язні, навіть в присутності «шукачів щастя», ухитрялися багато заборонених речей поховати підчас самого трусу.

Крім трусів багато мороки завдавала «лазня». Кожен похід до лазні — це був своєрідний погром. Крім втрати речей, які щезали геть під опікою кримінальних, що лазню обслуговували, все зазнавало великого лиха — речі горіли та нещадно дерлись в «Геліосі», а люди простуджувались. Після приходу з лазні камера мала завжди вигляд і

сушильні, й шпиталю — довго смерділа паленим ганчір'яні і рясніла хорими. З кожним походом до лазні люди ставали все голіші й число камерного пролетаріату збільшувалось.

Лекшим лихом була т. зв. «дизенфекція». Т. зв., бо призначена нищити блощиць, мишей та тарганів, вона зовсім не досягала мети, зате люди потерпали від дизенфекції і в більшій мірі, ніж блощиці. Роблячи дизенфекцію, камеру смалили паяльними лямпами та заливали якоюсь смердючою отрутою. Паяльні лямпи робили лиш той ефект, що стіни й рури були посмалені, закопчені сажею, але те неї мало ніякого впливу на блощиць, бо вони жили в підлозі і в людських черевиках, а підлогу й черевики не можна було спалити. Смердюча ж отрута мала той ефект, що отруювала повітря на багато днів, змушуючи в'язнів плакати, одначе блощиць знищити теж не могла, бо, щоб їх знищити, треба було б тієї отрути вилити цистерну, щоб тим блощицям дошкулити під підлогою. Але таке вражіння, що вся ця «дизенфекція» й не була зовсім розрахована на блощиць та тарганів, а на те, щоб погіршувати й без того гірке арештантське життя.

Але все це — і труси, і лазню і дизенфекцію люди переживали стоїчно та й далі жили своїм «нормальним» життям. Вчилися, співали, майстрували, грали в шахи, слухали клясиків і оповідання Шклярука, вишивали й — ждали. Ждали невідомого. І багатьом здавалося, що вже того невідомого не буде, нічого не буде. Отак буде до самої смерті.

Одного дня вкидали до камери кримінального. Вкидали в повному розумінні цього слова, як колись вкидали християн на арену з левами, — тільки християни, либонь, не мали такого переляку й не чинили такого шаленого опору. Це був хлопчисько років чотирнадцяти-п'ятнадцяти. Чотири дебелих тюремники тягли його на руках і намагалися пропхнути в двері, а він розчепірівся немов йорж, упирався руками й ногами об одвірки, хапався за них конвульсійне, й лаяв тюремників в чім світ, та кричав охриплим голосом:

— Куди ви мене вкидаєте до троцкістів!?! Куди ви мене вкидаєте до троцкістів, шкури лягаві!! Пустіть! Пустіть!..

Скільки в тім крикові було панічного жаху перед тим сакраментальним словом «троцкісти»!

Та ніякий спротив і ніякі резони, висловлені опуклим блатняцьким жаргоном, не допомогли. Бідолашний хлопчина опинився по цей бік дверей. Двері зачинилися, тюремники щезли, люто обтираючи подряпані обличчя та щось погрожуючи, а хлопчині лишився сам-на-сам з цілою камерою жажливих «троцкістів», кинений напризволяще й, бузсумніву, на жертя. Він забився в кут, за парашу, очерився, мов вовченя або переляканий кіт перед псами, наїжачився всім своїм еством і нікого не підпускав, шипів і був готовий кусатися.

Всі з цікавістю розглядали гостя зблизька й оддалік і сміялися. Це ще більше змушувало хлоп'я наїжачуватися. Він чекав страшних подій. Був він білобрисий, сухорлявий, з гарячково запаленими синіми очима, смішний такий в своєму несамовитому переляці. Андрій підійшов, подивився і, посміхнувшись, порадив усім залишити хлопця в спокої, не чіпати його й розійтись. Нехай звикає.

Було ясным, що хлопця сюди вкинули за якусь тяжку провину, забравши з його рідної стихії — з якоїнебудь камери кримінальних. Після знаної психічної й політичної обробки образ «троцкіста», тобто кожного політичного, в очах такого хлопчини (та й хіба

тільки такого!) був неабияким страхіттям. Адже їх виховувано в сліпій і пекельній зненависті до тих «троцкістів», і цю зненависть вони належно виявляли де тільки могли. То ж перспектива опинитися серед «троцкістів» віч-на-віч, та ще одному-однісінькому, та ще проти великої їх кількості, після того як кримінальні так часто й так багато заливали їм за шкіру сала по тюрмах і таборах, була мало приємною. За мораллю й за законами кримінальних за все мусить бути тяжка відплата. Око за око. Це знали тюремники й саме тому вирішили застосувати до цього, очевидно, упертого правопорушника й не дуже просякненого пієтетом до тюремної держави (якщо судити з тієї лайки, якою хлопчина частував своїх носіїв) хлопчини ту саму методу, що її застосовано колись ще в часи біблійні до тих знаних отроків. Так випробовують грішних і праведних споконвіку.

Але ефект з цього всього вийшов зовсім несподіваний. Власне, страшний кримінальник виявився великим праведником, лише не по відношенню до тих, хто покрутив йому душу.

Перший час хлопчина сидів у кутку й вовкувате та не знати як вороже оглядав клітку з «троцкістськими» левачами. Та потрохи ворожість і переляк поступилися місцем такій же несамопитій цікавості. Бувши від природи допитливим і романтичним, хлопчина побачив неймовірні речі. Він побачив, як і чим живуть всі ті жахливі «троцкісти»⁶ — почув чудесні «романи» (неодмінно з наголосом на першому складі за блатною синтаксисом) — прекрасні й захоплюючі повісті, яких він зроду не чув. Почув цікаві лекції. Побачив всі види тюремного мистецтва. Особливо його скорило малювання, та ще в процесі роботи славного академіка, професора цієї штуки і... уявіть собі, «теж троцкіста"! Хлопчина пильно придивлявся до всього своїми великими синіми очима й мовчав, щось шалено обертав під черепною покривкою. Ще трохи — й хлопчина роздобув собі гальошу, нишком натирав її об стіну, нагострив приколку (зовсім так, як у професора) й, сидячи в куточку за парашею, цілісінькі години щось уперто шкідував, пробував. Було зворушливо спостерігати це вовчення.

Потрохи трохи вовча травма зійшла й хлопець вклинився всією душею в життя страшних «троцкістів». Бузсумніву, для нього почалася зовсім нова ера. Все, що чув, він вбирав у себе, як губка воду, й, сам того не помічаючи, все більше й більше потрапляв у полон. Вже на третій день хлопчисько прийшов до гурту, де Андрій із штурманом грали в шахи й мугикали пісні, й сів біля них. Мабуть, орел на штурманових грудях був тією останньою романтичною деталлю, що остаточно полонила хлопця. Помітивши, як хлопчина розглядає його груди, штурман знічев'я спитав, як його звуть.

Хлопця звали Сашко.

— Ну так от, Сашко! Не сиди там за парашею, бо замкнеш, як стоніжка, а переходи до нас, сідай ось тут. Добре?

Від того моменту Сашко вже не сидів за парашею. Він зайняв місце біля хлопців і зробився їхнім джурую.

І був Сашко з біса здібний і жаднучий на все. Він все хотів знати, всьому хотів учитися, нагадуючи голодного, що напався на силу силенну їжі, ризикуючи собі пошкодити. Коли його питали про минуле, він ніяковів і нічого не хотів розповідати. Він був скритний, як і всі ті юні душі, що передчасно хлиснули з гіркої чаші злочинства й

упослідження, але не встигли ще втратити іскри, що її заронила в дитячу душу мати, — іскри якогось розуміння добра й зла.

Сашко мав п'ятнадцять років — вік, коли саме починають виростати крила в тих, хто має душу, здібну ті крила мати. Сашко мав таку душу.

Часто Сашко сидів і довго нерухомо спостерігав камеру, а тоді зідхав і мовчки хитав головою...

— Що? — питав у нього котрийсь.

— А я думав, — хитав головою Сашко, — а я думав...

Що саме він думав, у нього не допитувались, бо було ясно, що саме він думав перед тим, як його вкидали в цю камеру.

На одного політичного ставало більше. Бузсумніву... І то справжнього політичного, а не такого собі...

Андрій у вирі камерної одисеї почав був уже забувати за свою справу, за всі свої болі й тривоги. Не те, щоб людина дурніла, не те, щоб нерви тупіли, ні, просто людина за безліччю «важливих» справ не мала часу, а тим часом в душу закрадалася фікція й помалу там міцно отаборювалась — фікція про те, що, «може, щось сталося» й вже все скінчилося. Одного дня відчиняться двері й це все піде додому. А те, що було, — то лиш тяжкий і поганий кошмар.

Андрій мав експансивну душу й вроджену здібність захоплюватися творчою працею, яка б вона не була. Чи він проєктував літаки колись, чи робив з пластмаси люльки тепер, він переживав те саме. Задумавши зробити якунебудь надзвичайну люльку, він втрачав спокій, переживав, полюючи за шматочком цеглини, шукаючи кісточку з курячого крила, збираючи все потрібне, а тим часом виношуючи свою надзвичайну люльку в душі. Він уявляв, яка то вона буде чудесна — він зробить голівку дівчини, він коси її покладе ось так, зробить гарний ніс і брови... І він зовсім не буде курити з тій люльки, а, скажем, подарує штурманові. І цікавила його не так сама люлька, як процес її творення. І вже перед такою люлькою не було важним все інше. Або зробити партію шахів! Або вивчити нову пісню!.. Може, тому все інше — вся його справа — якось стушувалося, вкрилося серпанком нереальності й помалу почало забуватися. Далєбі, забуватися. Як і його забули всі. Людина ніби потонула й потрапила в інше царство.

VI

Однієї ночі Андрієві приснився дивний сон:

...Пурпуром і міддю погоріла зоря. На вітер. Ні, то загравами пожеж взялося небо й мерехкотить, немов сяйво північне, то спалахує, то пригасає. Це ніби далека заполярна Колима — і... це ніби його рідне місто, це Харків, і Київ, і сонячна Одеса з кораблями на рейді... Скажений вітер, вогненний смерч свистить над усім, в несамовитих вибухах розколюється й осипається обрій — осипається вогнями ракет, шрапнеллю набойв, клекотить і захлинається кулеметним рокотом, стугонить громом далекого й близького бою. Земля горить у вогні повстання! Його земля горить у вогні повстання... Вони

вирвались і вони йдуть!.. Незчисленна сила й сила людей. Від сонячної Одеси до далекої заполярної каторги бушує смерч. Вітер носить скривавлене лахміття, недопалене в «Геліосах» тюрем і казематів, розриває полотна прапорів з напнутого на дрюччя якогось ганчір'я, метає в диму шматки «Марсельєзи» (як колись!! як давно колись!) і слова ще якихось божевільних пісень... Вони йдуть. Вони вивертають і громадають ліхтарі, й телеграфні стовпи, і тумби, і брили руїн, і залізні брами, і покручені ґрати — навертають них страшні барикади серед охоплених полум'ям міст. Вони захлинаються від диму і помсти... Ось вони йдуть бруком великого міста... Дванадцята камера відбиває тяжкий, зловісний крок... І даремно мечеться начальник тюрми, кричучи несамовито:

— Заключонніє!.. Садітєсь!!» — Він замовкає, затоптаний. Він щезає в клекоті бою, що все наростає. Дванадцята камера крокує в зловісному мовчанні... А за ними — маси, маси... Ніхто не відстає. Ніхто не сміє відставати!..» Туди, туди, вперед! Швидше! Швидше!.. Вони біжать... Вони громадаються біля грандіозної цитаделі, виповзають, як хмари грозові, — їх сила силенна — заплакані, охоплені психозом безоглядної помсти й нищення, слабкі, кволі, прокажені, несамовиті люди. Вони її облягли й чекають... В небі літають чорні, зловісні птахи... «Там, там забарикадувалися всі, що обернули цей світ у юдоль сліз і страждання». Це остання й це неприступна фортеця... Це ніби Двірець Советів, виведений, як вавилонська вежа, до самісіньких хмар і навколо цієї апокаліптичної споруди гойдається море тих, що встали з сибірських кар'єрів, з усіх тюрем, з заполярної тундри, з пісків Казахстану, з усіх кінців неосяжної землі концентраків... Це буде остання, це буде рішальна велика битва!.. Але ж вони — тільки хаос, тільки хаос... Де ж Месія!? Де їхній Месія?! Ось розкололося небо, повергаючи всіх у розпач і жах. Ось розверзаються мури і на них хлинуть люди в білих халатах... Де ж Месія?! Де ж їхній Месія?!

І тоді десь підводиться штурман. Мовчазний і понурий. В зловісних відблисках пожеж. Він виростає, як легендарний Ахілл. Овіяний всіма вітрами, обсмалений порохом, розхрістаний і простоволосий, голий до пояса, з чорним орлом на моряцьких грудях. Він підносить руки до самого неба, потрясає ними і кричить із сарказмом шалений, несамовитий клич:

— О, аве, Цезар! Морітурі те салютант!!

І гойднулася земля від реву і реготу, від крику і тупоту, взялася вогнем і димом розіллалася смерчем великої битви...

.....

Опалове небо налягає на землю, і мерехтять мовчазні молоньї. І стоїть безмежний плач над руїною, і стоїть сморід, і стоїть чад. Він — Андрій — лежить серед хаосу згромаджених тіл, стискає гарячий скоростріл і не може підвестись: їх переможено. Все обернулося в прах. Купи ганчір'я і людських кінцівок застелили землю до самого обрію й лежать під опаловим небом. Хтось ходить по тім гробовищі й плаче. Це мати, це його мати... Але то не мати! Їх багато. Вони ходять в білих халатах, підводять мертвих ударом ноги й зганяють усіх назад, назад до спецкорпусу. Ось нахилиється якась жінка і каже: «Ага! Ти ще у нас заплачеш!» і розсипається несамовитою лайкою. Це Нечаєва. Андрій придивляється до вогненногрової фурії і раптом бачить, що це не Нечаєва. Це Катерина! В

уніформі сержанта НКВД, гнівна й пламеніюча, перед ним стоїть Катерина! Опалове небо, заткане чадом, над руїнами рідного міста і Катерина в проклятій уніформі. Вона суворо простягає руку й каже «Давай іди». Тоді Андрій закипає гнівом, закипає жалем, закипає розпачем і хоче її вбити. Зціплює зуби й підносить свій гарячий скоростріл... І бачить перед собою очі, повні великих сліз. Андрій шалено тисне на гашетку, але скоростріл не стріляє. Він хапається, спішить, а очі, повні сліз, мерехтять перед ним, і він відчуває, як його горло теж наливається слізьми. Він квапиться, але скоростріл не стріляє. Тоді він несамовито хапає за цівку й, думаючи про братів, заплющує очі й розмахується з усієї сили...

.....

Звалище тіл застилає все навколо. Андрій тре очі й з жалем роззирається, де ж вона! Де ж вона?! «Катерино!» — каже він з жалем, весь облитий холодним потом. Він не жаліє, що він її вбив, він жаліє, що вона стала такою. Але де ж вона? Звалище таке неймовірне, що годі щось в нім розібрати. Люди лежать, як бревеняки, переплутавшись голими ногами й руками. Посинілі обличчя задерті вгору й роти їхні широко пороззявлені. Інші тримають в роті пальці чужої ноги або лікоть чужої руки, ось лежать в скрючених позах, переплутавшись в смертельній схватці, — голова одного потрапила межі ноги другого. Піт вилискує на мертво блідих і посинілих обличчях, на голих плечах, на пальцях рук. Яке жахливе звалище! Андрій зводиться й сідає, прийнявши з себе чийсь ноги, — шукає очима скоростріла. Скоростріла він не знаходить, але бачить, як насупроти нього зводиться труп, обпирається об мур спиною й, широко відкривши рота, харчить, кашляє, потім виймає рукою одно око, крутить його перед лицем, обтирає ганчіркою й знову вкладає на місце... У Андрія волосся ворухиться на голові.

— Агов! Що ти робиш?! — каже він до мерця.

Мрець мовчить.

І раптом він помічає, що всі мертві починають дихати, ворухаться, опалове небо, сморід і чад над людським звалищем гойдаються. Поволі з того всього впливає електрична лампка в стелі...

Тьфу, будь ти прокляте! Андрій уперто хапається очима за лампочку, боючись, що вона зникне, ця лампочка, ця межа між тяжким сном і дійсністю. Нарешті оговтується й глибоко зідхає. Зідхає з жалем — це камера. Це сонна камера ч. І2. «Валет в замок» поломався, і люди лежать, як трупи на побойовищі. «Значить, люди в білих халатах стягли таки знову всіх до камери», — думає він іронічно, а перед ним сидить дідусь на прізвище Мороз і поправляє своє штучне око. В нього, пак, штучне, скляне око. Вправивши його остаточно, Мороз поморгав віком здорового ока й загнусавив:

— Старосто! Старосто! Валет поломався... Андрієві налягло щось на душу. Звичайно, він ні в які сни не вірив, але щось противно ссало під серцем. Який паскудний сон! Такий героїчний на початку і такий паскудний в кінці. Зідхнувши, Андрій вклинився в направлений «валет» і намагався заснути. Але до ранку не зімкнув уже очей. Все думав з тривогою про Катерину. Бачив її портупею, бачив її очі, повні сліз, бачив, як він люто замахнув скорострілом, вхопивши його за цівку... І серце гнітило якесь тяжке передчуття...

Після обіду, як Андрій сидів і печально формував люльку з червоної пластмаси, любовно вигладжуючи пальцями ніжну дівочу голівку тієї люльки, до камери зайшов наглядач і сказав — «На Чи». В першій половині йшла перекличка, а Андрій поклав дівочу голівку в головах свого лігва й почав збиратися. Він знав, що то по нього. Зібравшись, — взявши торбиночку з пайкою в руки, вийшов із своєї камери й сказав «Чумак».

— Давай без вещей.

Андрій кинув торбиночку назад Миколі й пішов.

Його поведено не на двір, як він сподівався, не до «Чорного ворона», а чомусь в тройники. Він вже думав, що його вкидають в іншу камеру. Може, в одиночку? А може, навіть... в камеру смертників? Але ще ніби зарано. Проте все можливе.

Але його вкинуто ні в одиночку, ні в камеру смертників. Його приведено на другий поверх тройникового відділу і там заведено в якусь камеру. В камері було порожньо, лише стояв стіл, а за столом — сидів його слідчий Донець. Він листав якусь товсту течку, пильно читаючи.

— Сідайте, — показав Донець на стілець біля столу.

Андрій сів «по формі».

— Можете сидіти вільно, — кинув Донець недбало й листав далі течку. Був він уже не в цивільному, а в уніформі майора НКВД, яка йому була до лиця, — був грізний, суворий і... могутній. Так, могутній і гарний, вражий син. Андрій дивився на нього й думав про сон, про жахливий штурм, де вони таких несамовито убивали. Нарешті Донець перестав листати течку й одсунув її геть, навіть не закривши, аж майже до самісінького Андрієвого обличчя недбало...

— Ну-с. Чи ви не забули про нашу умову?

Андрій підвів брови запитливо — «? »

— Гм... Бачу, забули. А про те, що ми будемо жити мирно?

— А-а... То залежить від вас.

— Гм. Ви, я бачу, втрачаєте де далі більше здібність мислити логічно. Та ж не я «ворог народу», а ви, не я мушу признаватися, нарешті, а ви.

Андрій промовчав. Донець пильно вивчав його обличчя.

— Гм. Ви, я бачу, танете, як віск. І ще вам мало?

Андрій мовчав. Зайшла довга павза, підчас якої Донець пильно вдивлявся в його обличчя. Шукав, очевидно, чи дуже надщерблена вже його воля, мружачи очі, стежив за кожним м'язком. Оглядини, видно, не дали бажаних результатів. Проте Донець скривився насмішкувато:

— Ви давно дивилися на себе в люстро?

— Щодня.

— Овва?! І то де ж?

— В шибу.

— А-а... Ну і як?

— Нічого. Для такого «курорту» добре.

— Гм. Шкода мені вас. З доброго матер'ялу вас склепано, та тільки ж...

Знову зайшла довга павза. Донець закурив і запропонував папіросу Андрієві. Андрій відмовився, знаючи різні фокуси слідчих з папіросами, хоч курити хотілося смертельно.

Якщо дозволите, я закурю свою.

Слідчий згодився кивком голови, навіть не звернувши уваги на відмову закурити його цигарку.

— Ну-с, давненько ми з вами бачились. Ви вже думали, що про вас забули?

— Думав, що забули, — зідхнув Андрій іронічно.

— От бачите, а воно ні. Тут не забувають ні про кого.

— Часом як. Там сидять люди по два роки, не викликувані ні разу.

— Ви за них не турбуйтеся. «Хазяїн знає, що кобилі робить». Ви знаєте цю приказку?

— «Кобила» теж знає, але що з того, як та «кобила» здихає вже.

— Нічого, для того її сюди вкинено. Ви зрозуміли?

— Вповні.

— Ото ж. Ну-с... Ви мали багато часу думати — і що ж ви надумали?

Андрій не знайшовся, що сказати, хотів сказати щось уїдливе, але не знайшов потрібних слів, мовчав.

— Ну, ну, що ж ви надумали?

— Нічого, — зідхнув Андрій.

— За весь час?!

— За весь час.

— Овва! То так ви й за сто років нічого не надумаєте.

— Можливо.

— Гм. Ну що ж. Будемо судити так. Тут ось, — кивнув головою на течку, — досить матер'ялів, щоб вас судити без ваших свідчень. І буде тим гірше для вас.

Андрієве око впало на папір розкритої течки й серце йому тьохнуло. Щось видалася знайоме, почерк знайомий. Донець удавав, що не помічає, куди Андрій дивиться, а Андрій, теж маскуючись в байдужість, непомітно тягся очима до паперу. Він погано чув, що говорить слідчий, так йому закалатало серце.

— І буде тим гірше для вас, — провадив своє слідчий. — Судитимемо, як злісного, непримиренного ворога. Ви знаєте слова Горького? Знаєте?

— Ах, знаю, знаю... Це так часто повторюється, що вже здається, ніби Горький більше нічого й не написав.

Це Андрій випалив з нудьгою, а тим часом тягся очима до течки. На сентенцію про Горького Донець не відповів, лише зсунув брови, повторюючи свою фразу: «І буде тим гірше для вас !..»

Мовчанка.

— Чи, може, ви вважаєте, що ваша справа кінчена? Може, ви підпишете «двохсотку»?

— Давайте, — промовив Андрій байдуже й тихо.

Слідчий злісно засміявся, витяг якийсь папірець і підсунув Андрієві. Андрій прочитав:

«Протокол про закінчення слідства». І далі «На підставі статті 200-ї я (пропуск для ім'я та прізвища), ознайомившись з ділом, вважаю слідство за закінчене й більше нічого не маю додати».

— Добре, — сказав Андрій і простяг руку. — Дайте мені «діло».

— Для чого?! — здивувався слідчий.

— Тут ось написано — «ознайомившись з «ділом».

Слідчий зареготався. Сміявся несамовито. А тоді урвав, визвірився й процідив крізь зуби:

— Не вдавай з себе розумнішого за московського архиєрея. — І вихопив папірець з рук. — Ти хочеш легко відбутися — «двохсотку» йому. Ні, брат, пострівай. Ще поки дійде до «двохсотки», в тебе волосся вилізе на голові. — І знову сміявся: — «Діло» йому подавай! Чи ви бачили? Ха-ха-ха! У нас, брат, діло не для того, щоб ти читав, а щоб ти писав! Ясно? А читати буде трибунал. Це його прерогатива.

Андрій примружився й дивився на слідчого презирливо, нарешті процідив:

— Я й читати не стану цієї купи шпаргалля. Це не «діло», а купа сміття. Приведіть його раніше до порядку...

Слідчий перестав сміятись:

— Галло! Ви не забувайтеся, де ви є і хто перед вами! — а тоді, карбуючи долонею поволі кожне слово:

— Даю вам для роздуми на цей раз небагато часу. Дуже небагато часу. Сергєєв — то був всього тільки хлопчак. Щойно тепер ви побачите, що то таке — слідство! Ясно? — і збавив тон до тихого, ехидного, глумливого:

— Коли б ви знали, що в цім «ділі» — ви б на колінах поповзли. І не корчили б з себе героя. Ви б зрозуміли, що тут є повна підстава вас роздушити, як... як... як...

В цей час увійшов вартовий і щось муркнув, слідчий схопився й вийшов, вартовий за ним теж вийшов.

Як прихилилися двері, Андрій шарпнувся до розкритого «діла» — і враз його наче хто довбнею стукнув — перед ним був аркуш паперу, записаний дрібним жіночим почерком, знайомим почерком... Катерина! Під самим низом стояв виразний підпис — «Катерина Бойко». Здається, перед тим написано — «Секретар Н-ського райвідділу НКВД», здається. Андрій шарпнувся оком вгору, а тоді перелистав — їх було кілька, таких аркушів. На першому стояло: «В справі громадянина Чумака Андрія» і ще щось. В очах Андрієві все стрибало, серце калатало шалено, і він не міг опанувати себе, хотів прочитати щось і не міг, страшенно квапився, в вічню рябіло. Він з одчаєм опустив підняті сторінки й уперся хоробливим зором у підпис —

«Катерина Бойко».

А нижче другою рукою було підписано:

«Начальник Н-ського райвідділу НКВД, майор О. Сафигін». І ще щось...

Це тривало мить, блискавичну мить. За дверима почулися кроки й Андрій відслонився від столу. У вічню крутився підпис «Катерина Бойко». Такий знайомий підпис, такий знайомий почерк! І, здається, перед тим «Секретар райвідділу НКВД». Здається. Тільки тепер Андрій збагнув, що не роздивився, як не роздивився, якою саме

рукою написано на самім початку «В справі громадянина Андрія Чумака». Він би хотів, щоб не тією! Все таки якась щілина для серця. Але, здається, тією ж. А може, не тією. Лише однаковими чорнилами. Ні, не тією! Ах, чом він не роздивився! Так от чому такий певний Сафигін! От що він мав на увазі й тоді показував!..

За стіл зайшов Донець і, хитро мружачись, сів і наставився на Андрія. Здається, дивився й намагався вгадати «Читав чи не читав?» «Читав,» — зробив висновок і тонко посміхався.

— Ну, як? — запитав Донець Андрія. — Що ви скажете на мої останні слова?

В горлі Андрієві пересохло. Він нічого не міг вимовити та й не хотів говорити, щоб не зрадити свого хвилювання.

Донець стукав задумливо олівцем по столу, а Андрій помалу приходив до пам'яті.

— Слухайте, — видавив Андрій хрипко, намагаючись бути цілком байдужим:

— Я підпишу «двохсотку», лиш дайте на підставі закону ознайомитися з «Ділом».

Донець нічого не відповів, склав, позіхаючи, «діло» й засунув його в портфель. Одягнув шинелю, що висіла на бильці стільця. Застебнувся на всі гаплички, а вже надягаючи рукавички, кинув недбало:

— Встигнете. Для того щоб вам ознайомитися з ділом, треба жити зі мною в дружбі. Ясно? Ось над цим ви й подумайте. Ну-с, — затримався слідчий на хвилику в дверях. — Ви зараз підете до камери. Але не надовго. Чуєте? Н е н а д о в г о. Думайте і добре думайте. І пам'ятайте — чим ви будете упертіші, тим гірше буде для вас. Адьє... Гм, вам, здається, там добре сидиться і ніколи думати? — додав він іронічно, — ножики та люлечки робите... Ха-ха-ха... Ну, робіть, робіть... На свою біду...

І щез.

Увійшло двоє вартових і забрали Андрія. Останніх слів слідчого він так і не чув до пуття.

Ах, що б він дав, щоб ще хоч краєчком ока побачити те «Діло». Хоч ті аркуші самі! Ще раз роздивитися той підпис — «Катерина Бойко».

«Катерина Бойко!»

«Так от до чого був той сон!»

В камері Андрій лежав цілими годинами й все те саме повертав у мізку — «Так от до чого був той сон!» — «Катерина Бойко!» Та все не міг прийти до пам'яті. І помалу в нім підіймалася божевільна хвиля. Повертаючись знов і знов до того імені, він де далі більше починав несамовитітати. І по крихті, по цеглиночці, по краплі в ньому наростав і оформлювався дикий плян. Дикий. Але конечний, неминучий, коли йшлося про свою честь і про честь братів, про матір, про сестру, про всіх оцих, що в камері, в тюрмі, в усіх тюрмах. Він все питав себе, чи має він право, і відповідав, зціплюючи зуби: «Так!» Він вирішив її завербувати. Завербувати. Це найвірніший спосіб паралізувати... провокатора. Боже, як те слово може повертатися в мізку! Він його повертає крізь пекучі сльози — «провокатора». Це Катерина? Це про Катерину?! Господи! Але він зціплює зуби й іде далі, розробляючи дикий плян. Завербувати, вкинути в от таке пекло та й хай тоді «пише», і хай тоді оцінить, що таке дружба, що таке страждання, хай тоді зійде кров'ю, й сльозами, й пекельним криком розпачу й каяття. Нехай!.. Хвилі Ворскли, й місячні ночі, і мрії, й

акорди Бетговена заливають душу всуміш із сльозами, і він геть руйнує весь свій несамовитий плян... Але згадує про братів і знову по цеглині збирає той плян, уперто, понуро. По цеглині він складається все чіткіший, все логічніший, все викінченіший. Диявольський плян. Але вірний. Єдино вірний. З провокатором, як з провокатором, — найкраще його параліжувати — це переставити з однієї площини в другу, вирівняти шанси, обтягти йому крила й підставити його під іспит, якого він не витримає й зламається — і сам все почне заперечувати або сконає геть. Туди йому й дорога...

Час летить, але Андрій його не відчуває. Він «думає». Слідчий радив думати, і от він думає. Втратив апетит і сон. «Думає». Закинув свої лекції й дівочу голівку геть, не грає в шахи, не чує розмов — кипить серцем, аж но воно йому починає боліти, немов напухло, й думає.

Так минає день і другий, і він уже не кипить серцем, він понуро й методично розробляє плян. І той плян вже оформився, лиш, не кваплячись, він переробляє деякі деталі в ньому. І він його здійснить у першу ж зустріч із своїми варварами. Він складе свідчення, єдине своє свідчення, після якого... І він вже злобно сміявся. «Пише». От подивимось. Він все наново проаналізував, як могло потрапити Катеринине ім'я під ті шпаргали, й доходив висновку знов і знов, що воно потрапило туди з доброї волі й охоти, коли під ним стоїть ще й підпис начальника райвідділу, того делікатного аматора мисливства Сафигіна.

Андрієвим настроєм особливо переймався Сашко. Він був теж понурий. Другого дня увечері вони лежали з Миколою й штурманом біля своєї стіни, і Микола задихався від браку повітря. На дворі вже було холодно, й вікна весь час були зачинені, бо ті, що під ними лежали, вважали ті вікна своєю власністю й не зважали ні на чий блага, щоб відчинити вікна й впустити повітря. З них самих буде цілком досить того повітря, що просотувалось крізь щілини й спадало їм на голови струмками, але деякі й ті щілини намагалися позатикати — «холодно», а відійти від вікна на час, поки провітриться камера, вони не хотіли. Насупроти сидів Ішук і вважав вікно за таку ж свою власність, як і тридцять сантиметрів одміряної йому підлоги. Задихаючись, Микола просив відчинити вікно. Де там. Компанія біля протилежної стіни не хотіла про те й чути. Тоді Микола запропонував помінятися місцями. Знову спротив, бо ж вікна дуже вигідні тим, що на них можна класти в ґрати речі, чіпляти торбинки й торби, ставити кухлики. На причину, що Микола має хоре горло, ніхто не звертав ніякої уваги, а Ішук, той загигикав саркастично: «Як ти хворий, то не сідай в тюрму». «Ще від повітря ніхто не вмер, а від великого розуму... ги, інтелігент!»

— Слухайте, Миколо Володимировичу, — озвався Сашко понуро. — Кого ви просите? Ви попросіть мене. По тих словах взяв чийсь черевик і спокійно та з усього плеча запустив ним в шибу вікна. Шиба розсипалася на скалки, і в камеру бурхнуло колюче, свіже повітря. Зчинився галас, хтось репетував про карцер, Ішук і Петров зібралися бігти до наглядача, шипіли, захилювалися погрозами, тоді Сашко, лежучи, промовив печально й спокійно, так само, як спокійно запустив черевика:

— В карцері сидітиму я. Але ви там запам'ятайте добре, в якому кутку стоїть параша! — викликавши тим сміх в Андрія й штурмана.

Іщук роздумав бігти до наглядача, доктор Петров теж зупинився на півдорозі і вся буря уляглась. Гловацький же й інші тішились і благословляли Сашкову голову, але не так за повітря, як за те, що Сашко так багато наробив скалок зі скла і таких гарних, — ними чудово можна голитися. Це ж ціла купа прекрасних бритв! Вони їх вибирали й ховали по щілинах та по кутках «про запас».

Одначе діра в вікні якимось чудом заросла скоро ганчір'ям та торбами, й повітря знову не поступало. Ні, з цими «громадянами» дати раду неможливо.

Тут Андрій згадав про «президію»... Встав, узяв торбиночку, взяв Миколині речі:
— Пішли!

Штурман, вгадавши Андріїв намір, теж звівся. Звівся й Сашко, як вірний джура. І вони пішли. Пішли в другу камеру, переступаючи через людські тіла. Прийшли до «президії», вибираючи найзручніше місце, де було б найбільше свіжого повітря. Ось тут, біля вікна.

В «президії» зчинився галас. «Комітет не журись» — славний Хорошун, некоронований король камери, голова «президії» — вибухнув, як вулкан, а за ним всі його «корішки». Але на них ніхто з чотирьох не звернув уваги. Микола був почав говорити, Сашко закипів, але їх зупинив штурман — «Сашку, Миколо, покиньте, заждіть но». Він вибрав місце — ось тут, о. Ану чій це речі — здай вправо. Ніхто не рушився, лише стояв галас. Штурман випростався, сапнув повітря на всі свої широченні грудища, помовчав, а тоді промовив тихим голосом:

— Ану здай направо!

«Кровавая піща» мав занадто грізну моряцьку славу, щоб слова лишились без висліду — підкоряючись тому тихому голосові, ближчі хутенько здали вправо, і хлопці, посміхаючись поклали свої манатки на підлогу біля вікна, не звертаючи уваги, що на них ззаду насає Хорошун з компанією. — «Ех, що там! — кричав Хорошун вже. — В морду! В морду їх! Дайош! Ану, братва! Ех!...»

Тут штурман обернувся лицем до атамана й, не моргаючи оком, помалу почав насуватися на нього голими грудима з чорним орлом, а до друзів кивнув коротко:

«Лежіть, хлопці. Я от зараз з ним поговорю». Сашко дивився захоплено на штурмана і аж тремтів увесь, як живе срібло, від войовничого азарту, але наказ є наказ. Андрієві було дуже цікаво, як штурман «говоритиме» з «Комітетом не журись».

Хорошун поперхнувся на півслові й втратив чомусь охоту «говорити». Він відступав задки перед чорним орлом, а штурман мовчки ним насувався. Задкуючи, Хорошун дійшов до свого місця.

— Сідай, — запропонував штурман чемно. Хорошун покійно сів. Штурман подивився ще якусь мить на нього згори й вернувся до хлопців. Дискусію було вичерпано без зайвих слів. Сашко, наслідуючи штурмана, підійшов до чекіста, оглянув його з безподібним презирством і теж мовчки вернувся до компанії.

Сидите тут, як пани, а люди душаться, — промовив штурман примирливо до сусід, зручно вкладаючись. Ніхто вже йому не перечив. Симпатії всієї камери були по йому боці, бо досі «диктатура» Хорошуна не одному давалась в знаки, і ніхто з ним не встрявав у «дискусію», якщо не хотів, щоб йому було звернуто щелепу.

Камері цей епізод рішуче сподобався.

На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної нори на світло денне. Біля них було вікно, у вікні над щитком було видно латку неба, і вони тим вікном завідували: хотіли — відчиняли, хотіли — ні. Але вони його весь час тримали відчиненим. Тут же в кутку сидів старий Андрійів знайомий Руденко, і вони в чотирьох склали добру товариську групу. Перед ними лежала ціла камера, ген просто двері, — все їм було видно і все добре чути. Тут же недалеко лежав Юлій Романович Гепнер, і з ним можна було вести цікаві дискусії, що й робив Микола, ганяючи цього професора марксизму-ленінізму й діалектичного матеріалізму на корді, тонко потішаючись з його трагедії. Він став жертвою витвору власної доктрини, жерцем якої був, якій так багато й так віддано служив. — Іноді в розмову встрявав штурман, іноді секретар Райпарткому Руденко, але взагалі вони мали більш цікаві розваги, аніж дискусії з Гепнером. Вони співали. Чорт з ним, з тим діалектичним матеріалізмом, навіть з дотепним штурмановим жартом, про те, що ця камера, ця тюрма і всі інші тюрми, вся ця приголомшуюча «ежовська» епопея — це є ніщо інше, як доказ, що процес дійшов д і я л е к т и ч н о г о з а п е р е ч е н н я. Процес реалізації Марксової доктрини. І бідний Гепнер не міг цього спростувати, бо не міг перекреслити своєї власної трагедії.

Хлопці співали. Полягавши на спини і махнувши рукою на все, вони цілими годинами співали пісень. Вони розучували багато нових, маючи за диригента й навчителя Миколу, що, здавалось, знав їх незчисленну кількість. Найцікавішою була пісня «Попід гаєм шлях-доріженька». Широка степова пісня — пісня про трьох братів. Вони її співали, як справжні степовики, а камера слухала.

Також гарною була пісня «Зелений гай, пахуче поле». Одного разу після вечірньої перевірки, після укладки спати вони співали цю пісню. Камера лежала покотом і, здавалось, спала. Спала. Хлопці теж лежали, але сон їх не брав. Десь опівночі вони тихенько-тихенько заспівали цю пісню. Вони співали про тюрму, про сон у ній, про кохання, про волю, про матір, що сохне, сина ждучи, про змучену сестру... Пісня стелилася над сонним звалищем, і наглядач, мабуть, чув, але не міг збагнути, хто ж співає, бо всі лежали нерухомо, а може й сам заслухався. Пісня бриніла, як сон, над сонними людьми, в тяжкій задусі, в чаду махоркового диму, що мрійно стелився поміж стелею й сонним звалищем, як весняні хмарки над степом, над тим «пахучим полем», як марево над чорними ріллями... Ось мати старенька, нездужаючи, встає в тому мареві, в саду вишневому, а за тим маревом сина не видно. А син співає тихесенько пісню про неї за темними мурами, і журиться тяжко, і туга бринить в кожному слові, в тихому шепоті... Пісня в чотирі голоси... Вона плаває по камері... Нарешті затихає, затихає... І в кінці зринає болючим акордом, щоб уже зовсім урватись:

«Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся...
І я заплакав опівночі...
І, тяжко плачучи,
проснувся".

Пісня завмерла. Тиша. Тиша гробова, мертва. І раптом ціла камера починає хлипати. Сонна камера зіходить наглим плачем.

«І я заплакав опівночі...»

Гарна пісня й інша, про зозулю.

Коли хлопці її заспівували, її підхоплювала вся камера й тихенько починала розгойдувати — одна й друга половина, всі триста сорок чоловік. Вони щось шили, робили люльки, малювали, грали в шахи й співали її, ту пісню, з таким розлогим ритмом, з такими гойдливими сердечними словами.

«Ле-ті-ла зо-зу-у-ля-а,
З по-ля на до-ли-и-ну-у,
З по-ля на до-ли-и-ну-у,
Сіла на ка-ли-ну, — е-е — Гей!
З поля на до-ли-и-ну...»

Пісня перекочувалась, як лагідна хвиля, з кінця в кінець камери, заходила в двері до другої половини й верталася звідти, — ходила по всіх усюдах, то завмираючи в одному кінці, то підносячись в другому. Її співали всі — українці, вірмени, греки, росіяни, німці, перси, поляки — всі. Так сердечно, тихо, журно, задумливо.

«Сіла на калину
Та й стала кувати.
А я, молоденька,
Виходила з хати,
Виходила з хати
Зозулю слухати...»

Пісня завмирала на останньому слові строфи, й всі чекали якусь мить не кваплячись, а десь хтось вже розгойдував далі:

«Ой, ти, зозуленько,

Чого рано куєш?

Чи ти, зозуленько,

Моє горе чуєш? Ге-е-й!

Чи ж ти, зозуленько,

Моє горе чуєш.»

Коли строфу доспівували українці, підхоплювали вірмени. Кінчали ці, починали греки. Пісня гойдалася часом годину і ніколи нікому не набридала.

Такою ж піснею була ще «Суліко». Її заспівували вірмени, а підхоплювали в Андрієвому кутку, й вона розходилась, мов кола на воді, аж поки не опановувала всю камеру. І так само, як і перша, тихо й задумливо ходила хвилями, співана геть всіма без винятку. Східна душевна мелодія цієї пісні, так як і першої, полонила душі, наганяла смуток, легеньку журу, тиху задуму. Під ці дві пісні, як під материнську колискову, гарно було щось робити, думати, дрімати, мріяти... і співати її цілим недавнім ярмарком, що ще перед тим сварився, палахкотів, а під чарами пісні переставав тим ярмарком бути. Камера оберталася в якусь східню молельню. Адже вони моляться, ці люди, заплющивши очі, воркочучи всі один мотив, не порушуючи єдиного ритму, а якщо в якимсь кутку й

затягнуто кінець, то це справляло вражіння великого безмежжя, вражіння, що пісню співає цілий світ.

Цими піснями упивався Металіді. В нього аж сльози стояли на очах, коли він слухав, як співала вся камера. Під їхнім впливом в нього родилась ідея створити камерний хор. Справжній великий хор. Захоплений цією ідеєю, він цілі дні проводив у другій, краще забезпеченій від втручання наглядців половині тихенькі проби. Співаків не бракувало, і справа посувалася вперед. Минали дні. Приготувавши нарешті репертуар. Металіді давав концерт. Як на тюремні умови, хор його був знаменитий. Та й не тільки на тюремні умови.

Концерт Металіді давав у другій половині камери, а перша відогравала роллю театральної залі. І наробив Металіді тим концертом багато клопоту тюремній адміністрації. В час, коли вся тюрма вклалася спати і коли тюремна адміністрація найменше сподівалася чогось подібного, Металіді зібрав свою капелу в глухій камері, договорився, що всі слухають концерт лежачи, як в першій, так і в другій половині, та що хор теж на випадок тривоги, лягає собі на підлогу й «спить», як ні в чому не бувало. Металіді «вдарив» концерт на повен голос. Першою піснею заспівали «Закувала та сива зозуля». Хор співав, а на дворі зчинилася біганина. Вартові з веж щось репетували. Хтось тупотів попід стінами вчвал, намагаючись зорієнтуватися, де саме співають. Але спробуй зорієнтуватися, коли співають в герметично закритім ковчезі, за вікнами, «задраєними» залізними щитами. Андрій зателеграфував у нижні камери, щоб подали сигнал, коли почнеться контролю. Біля дверей лежали спеціальні дозорчі, приклавшись вухом до тих дверей. Все було забезпечено. Нижчі камери теж чули концерт і напевно там шалено потішалися. Концерт гримів на славу. Коронним номером був «Інтернаціонал». Як же ж він звучав в таких обставинах, цей задрипаний, заяложений «Інтернаціонал"! Металіді, звичайно, на це не розраховував. А це була зовсім інша пісня, грізна, з зовсім іншим змістом, ніби проречиста, символічна і... контрреволюційна. Так-так, контрреволюційна, хоч ніхто в ній не зміняв ані слова.

«Ми всіх катів зітрем на порох!

Повстань же, військо злидарів...»

Безперечно, що Металіді взяв його до репертуару не для того, щоб воскресити, а по простоті душевній, розраховуючи, що якщо «всиплеться», то буде виправдання: він співає не щонебудь, а речі ідеологічно витримані, бо яка ще ідеологічно витриманіша річ є за «Інтернаціонал»?

Але «Інтернаціонал» лишився недоспіваний. Приблизно на половині з усіх правих, і лівих, і нижніх камер забило тривогу по телеграфу, пісня враз згасла, хор вклався на підлогу, й всі завмерли в чеканні, захропли для проформи. Довго нікого не було, чути, як грюкали двері в нижніх камерах. Нарешті прийшли до камери ч. 12. Відчинилися двері, і вскочили до камери сполохані й заспані начальники, з самим найстаршим на чолі, з тим альбіносом.

— Заключонние! Садітесь!!!

На цей раз це йому вдалося. Люди звелися, заспано позіхаючи, й посідали. Начальство зайшло на середину камери, й почався допит, хто співав. Звичайно, смішнішого нічого арештанти ніколи не чули, такого щирого здивування треба

пошукати... Бузсумніву, начальство бачило, що це звалище «людішек» над ним потішається, але що воно могло зробити. Таку саму картину вони здибали в усіх камерах цієї тюрми, піди ж розбери, хто саме винен. А в дверях стояв наглядач з числа «найсимпатичніших» і «придуркуватого» підсміхався. Дивлючись на його міну, Андрій збагнув всю несподівану геніяльність Металідієвого задуму з тим «Інтернаціоналом». До цього наглядача те належно промовило, і тепер він мовчав. Він, безперечно, чув, що робиться в його камері, але удав, що йому зовсім нічого не відомо, тим більше, що контролю почався знизу, значить, начальство збите з пантелику ґрунтовно, а ще тим більше, що співвідповідальність падає й на нього, якщо визнають, як це він допустив до такого, чи проспав?! Не чув?! Адже ж так довго співало!

Хористи так «міцно спали», що, коли начальник зайшов на їхню половину, то мусів окремо повторити для них свою милу команду «Заключонніе! Садіться!!»

Коли начальство нарешті пішло геть, пригрозивши, що вся тюрма буде покарана (тим ствердивши, що їхні розшуки скінчилися пшиком, якщо мають карати всю тюрму, а не Металіді з капелою), коли за ними зачинилися двері, в камері довго стояв приглушений сміх. Той сміх урвав наглядач. Він відкрив двері, постояв у них і тихо промовив до лежачих:

— Суккини сини!

Більше він нічого не сказав. Загримав замком. Тиша.

— А все таки він симпатяга, цей наглядач, — промовив хтось щиро. — Як шкода, що він не з нами.

Так скінчився перший концерт Металіді.

Крім співів, хлопці в кутку, якщо не майстрували щось або не вчили з Гансом німецької мови, цілими днями грали в шахи, зробивши їх з «пластмаси», а дошку накресливши на підлозі цвяхом. Таких шахістів у камері було багато, і це давало змогу улаштувати навіть турніри.

Крім шахів, шашок та доміно, в камері була ще низка інших, спеціально тюремних ігор, вигадуваних самими в'язнями. Так, наприклад, грали в розкладання слова — треба було з тих самих літер викомбінувати максимальну кількість інших слів: або спеціально іменників, або прикметників, або імен знаменитих людей, або географічних назв тощо. Також гра в військову флоту. Ця гра поширена на волі серед дітей, але для арештантів вона цілком годиться, щоб проводити за нею цілі години. Також креслення та розгадування шарад. І т. д.

Для всіх таких ігор користалися гальошами та шматками скла.

Найбільш масовою й найбільш газардною грою була гра в кості на сірники... Раз на місяць всі, хто мав гроші й не мав заборони від слідчого користатися ними, діставали «лавочку». В числі купованих речей були й сірники, по кілька коробочок... До речі, щоб користатися «лавочкою», треба було мати спеціальний дозвіл слідчого. Заборона «лавочки» належала до однієї з форм репресії проти упертих і непокірних. Одначе, попри все те, в камері було чимало таких, що користалися «лавочкою».

Гепнер і всі троцькісти (ті, що порозколювались, звичайно), вірмени, доктор Петров та інші набехували свої торби. Діставали «лавочку» також ті, чиї справи були вже позакінчані й пішли на ОСО або іншу яку «судову» інстанцію. Треба зразу ж віддати честь прекрасному арештантському звичаєві, вірніше, людській арештантській солідарності. Ті, що нічого не мали на конто в тюремній бухгалтерії або не мали права користатися «лавочкою», в цей день теж дещо мали, — було створено спеціальний фонд, і в той фонд кожен, хто одержав «лавочку», мусів дещо покласти від своїх благ. А дехто просто брав одного або й двох своїх колег на утримання, поділяючись з ними в міру своєї щедрости. Найголовнішим у «лавочці» були цигарки й махорка. Це те, що робило отримання «лавочки» величезною загальнокамерною подією. Бувало й так, що одна камера отримала лавочку, а друга — ні, тоді цій останній уділявся кредит. Йшлося про куриво. Якщо дванадцята камера не дістала «лавочки», а хотіла курити й не мала чого, нижня ж камера «лавочку» одержала, тоді по телеграфу укладався договір, згідно якого нижня камера позичала горішній 340 штук цигарок (усім по цигарці). Для цього горішня камера спускала вниз на шнурку у вікно, в щілину помежи щитком і стіною, вузесенькі торбиночки, поклавши туди шматок мила абощо, щоб тягнуло, і такі торбиночки опинялися в щитку нижньої камери, де на них вже полювали. В ті торбиночки вкладалася позика, й вони тим же шляхом мандрували нагору. Така процедура — це було ділом цілої камери. Одні телеграфували, другі сукали з розпущених скарпеток шнури й, припасувавши торбиночки, опускали їх, треті вартували біля дверей, четверті робили «шум» — співали, сварились, товпилися по всій камері, маскуючи диверсію, а всі дивилися на тих, що сиділи біля вікна, як рибалки, тримаючись за шнури, — «чи не сіпає»? Це було хвилююче священнодійство. Нарешті знизу подавали сигнал «Підіймай», за шнурок щось «сіпало» знизу, й «рибалки» обережненько тягли свою «рибку». Знизу вартовому тяжко було вгледіти, як та торбиночка повзе по стіні, бо ті, що вигадали прокляті щитки, не врахували такої процедури, і, коли дивитися знизу, то щиток покриває щиток, і нічого не видно, ніякої стіни. Ті, що вигадали щитки, були діалектиками, одначе, подолавши проблему затемнення світу, не змогли подолати істини, яку самі і сповідували, а саме, що все має в собі власне заперечення. Щитки були прокляті, але вони ж були й благословенні, якщо йшлося про позичання курива. В такий спосіб цигарки позичалися, в такий і віддавалися. Такі цигарки були найсмачніші, особливо коли перед тим камера не курила вже кілька днів, починала крутити вату або кору з тих щитків, які були не залізні, а збиті з соснових дощок, — така кора тоненько настругувалася скельцем, потім розколювалася люлька чи чубук, вибіралася вся частина просякненого нікотином, намочувалася в чаї, а тоді в тім настої квасилось кору, просушувалось і курилось. Позичені цигарки були, як манна з неба, й ціла камера раювала, курячи жадібно кожен свою цигарку та все зберігаючи «сорок», «двадцять», «десять», аж до нуля.

Після отримання «лавочки» в камері було що курити. Кожен з покупців найбільше брав цигарок та махорки. Лише, на жаль, ніколи не виправдувались сподівання, що з отриманням цигарок буде ще й на чому писати. Гай-гай! Бідні ті цигарки. Перше ніж потрапити до камери, вони зазнавали від продавця тяжкої екзекуції — він обдирав геть оболонку, брав усі цигарки в жменю, а тоді великими ножицями обрізав геть мундштуки

майже при самім тютюні і так вкидав «покупцеві» в торбу. Так що в'язневі діставалися замість цигарок коротюнькі сигарети і писати було зовсім ні на чому. Махорку видавано теж без оболонки, висипаючи її в торби.

Кожного разу після отримання «лавочки» камерний розпорядок дещо мінявся: камера цілі дні бавилася грою в кості на сірники, у висліді якої утворювалися «сірникові королі». «Король» ставав власником усіх сірників у камері. Королював кілька годин — рівно до початку нової гри, а потім банкрутував на користь щасливішого... І бавились це не кримінальні «урки», а люди інтелігентні, з вищою освітою.

«Чи чуєш. Аби не збожеволіти!» — умотивував цю свою поведінку котрийсь з інженерів чи професорів. І він мав рацію.

Коли вони бували на прогулянці, вони бачили горішні поверхи тюремної лікарні, куди не мало вже помандрувало їхніх товаришів, помішавшись розумом від тортур, від безкінечних дум, від умлівання серцем, від одчаю. З телеграфа знали про трагічні випадки в інших камерах, коли людина нагло починає битись головою об стіну, стерявшись нарешті від нестерпної депресії. А скількох з числа мешканців камери ч.12 чекає ще така сама перспектива?! А раз із трійників передали тривожну, хвилюючу новину: ад'ютант маршала Дубового скінчив життя самогубством. Він знайшов підчас походу до лазні великого іржавого цвяха й сховав у кишені. Прийшовши ж до камери, він скинув сорочку, пильно приклав цвяха до грудей і сильним ударом руки увігнав його в серце. Скінчив порахунки з усім одразу... А в нижній камері хтось перерізав собі артерії склом і зійшов кров'ю. Коли вранці всі встали на перевірку, один не встав, він лежав мертвий у калюжі крові. Знову в іншій камері хтось повісився вночі на ґратах перед самісінькими дверима на роздертому рушнику... Таких випадків було досить, і кожен боявся дійти до такого стану, коли лишається тільки розбити череп об мур або перетяти артерії. В камері ч. 12 зняли одного з петлі — це був інженер з групи начальника харківського залізничного вузла Малія, обвинуваченої в шкідництві й терорі і надзвичайно катованої в застінках ДТО (Дорожно Транспортного Отдела) знаменитим начальником того ДТО Курпасом. Вони всі чекали смерти, і в чеканні тієї смерти інженер заліз під стіл, припасував якось мотузку й вирішив утекти від Курпаса і його смерти в свою смерть — задушитись лежачи. Але, на щастя, він занадто сильно дригав ногами, його почули підстольні мешканці — представники камерного пролетаріату, а найперше Гриша-студент, спеціаліст від малювання свастик на вчительських черевиках, і інженера витягли з петлі й з-під столу, як тяжкого злочинця. Після того інженер вже двічі був «сірниковим королем», а Гришу зробив своїм джурою, віддаючи йому половину «лавочки», — користався з того, що Курпасова смерть щось забарилася, й грав напропале.

Взагалі в камері було прийнято, як неписаний, але обов'язковий закон, що арештантська етика мусить дозволити все — грати, співати, лаятись і навіть битись. Лиш не дозволено божеволіти чи забивати іржаві цвяхи в груди.

І люди по змозі дотримувалися цього правила. Лиш один вегетаріанець Дахно поволі умирав, не бажаючи здатись і осоромити свою «вегетаріанську національність».

VII

Існує чи не існує над слідчими та над тюремниками, над їхнім свавіллям якийсь нагляд, якесть стримуюче начало, якийсь закон, якесть правосуддя і як воно виглядить?

Цікавиться хтось долею цих усіх приречених «людішек», зданих на милість хлопчаків, у ежовських уніформах, чи не цікавиться в цілім ССРСР? Адже ж всі слідчі намагаються все підганяти під якийсь кодекс, старанно оформляють справи, припасовуючи до конкретних статей того кодексу людські «злочини», і дуже умлівають над тим, щоб все було «по закону», щоб їхні справи були «бездоганними» й прийнятними для «пролетарського правосуддя», рахуючись ніби з ним дуже. Як же ж воно те стримуюче начало, те правосуддя виглядить? Це цікавило людей, бо вони в нього вірили й за нього хапалися, будиши певні, що воно колись нарешті втрутиться і що, коли воно втрутиться, — все прийме зовсім інший хід, безглуздість справ буде вияснена, й всі опустять мури в'язниць. Інакше не може бути. Коли б тільки воно втрутилось! Адже ж тяжко буде слідчим умотивувати достатньо, чому вони тримають таку масу людей, заховавши її від світу. Адже ж навіть неузброєним оком видно все безглуздя 99 відсотків «справ» цих усіх «ворогів народу». Більшість в'язнів думали, що слідчі й тюремники просто обходять те правосуддя, те око закону, не допускаючи його обманом заглянути за ці мури. І тому тут панує свавілля новітньої, темної й злочинної опричинни. Але ж є десь закон, є правосуддя! Досить йому прийти б, і все це розсиплеться. Цікаво, як воно виглядить?!

І ось воно, те правосуддя, прийшло до камери. Прийшло з візитою. Це сталося несподівано й без ніякого попередження та спеціальних приготувань, як то буває в цій країні при різних інспекційних оглядах та контролях, коли все спеціально причісується, миється, пригтовляється до «парадних» оглядин. Просто — відчинилися двері і в них почало товпитись якесть начальство, іронічно посміхаючись. Начальник тюрми — альбінос — крикнув своє верескливе — «Заключонніє, садітесь!», а тоді хтось інший промовив:

— Прокурор по-надзору! Увага! Хто має які скарги та заяви?

Це було сказано тим тоном, як то говорять чемно, але із зловісним притиском — «Ану, ану, лиш спробуй хто!»

В дверях з'явився «прокурор по-надзору!» Це була худенька, бліда жіночка з досить переляканим і безмежно розгубленим виглядом. Вона стала і намагалась опанувати свої нерви, що вже напевно не витримували видовища, баченого не в цій першій камері і розрахованого зовсім не на жіночі нерви. Глянула боязко на силу-силенну людей і під їхнім хоробливим поглядом знітилась. Жмакала в руках хусточку.

— «Хто має які заяви?» — прожебоніло «правосуддя» тремтячим голосом несміливо.

Піднявся ліс рук. Того лісу «правосуддя» зовсім злякалось і глянуло безпомічно на якогось грубого начальника в уніформі армії «залізного наркома». Начальник презирливо знизав плечима, мовляв, ці «вороги народу» можуть мати багато заяв, але чи варто надавати тому ваги. А втім, питай. Правосуддя побігло очима по лісові рук, не знаючи, як бути, а з маси раптом окрилених надією людей вже вилітали хаотичні запитання, далі — більше; запитання злітали з різних кінців, збиваючи одне одне: люди, втративши всяку

обережність («Прокурор же!!»), ставили несподівано зухвалі й одверті, одчайдушні запити:

— Мене не викликають два роки! Чому?!

— А чи дозволено мордувати й бити?!!

— Я пролетар від діда-прадіда, а мене катовано!!

— Чому не можна писати заяв?!

— Ви прокурор! Скажіть — чи в «Конституції» написано про інквізицію?

— Чому не дають побачень з дітками?!!

— Я не винен ні в чому, але мене ніхто не хоче слухати...

Це було якесь божевілля, люди пустились берега й у нестямі раптом осмілилися, в одчайдушних запитаннях намагалися розгорнути всю свою безмежну трагедію. Люди навіть не чекали відповідей, вони просто хотіли, щоб їх чули, щоб прокурор знав, що робиться, хотіли висловитись, хотіли поінформувати «пролетарське правосуддя». Але, надиво, всі ті одчайдушні викрики не робили аніякісінького вражіння на групу біля дверей. Лише «прокурор» побіліла, як крейда, й благальними очима з мукою дивилася на начальника в уніформі, немов просячи: - — «Та припиніть це нарешті!» Начальник зупинився і мовчав. Ворушив щелепою під зливою викликів. Злива враз припинилася, вщухла, ліс рук опустився, й люди так, наче їм вилито цистерну холодної води на голови, замовкли. Знітилися. Запал так само нагло, як прийшов, минув геть. Всі зрозуміли, що прокурор тут зовсім ні до чого, що це маріонетка. Коли ліс рук опустився, начальник пожував щелепою й спитав в одного з найближчих в'язнів понуро:

— Ви, здається, підіймали руку?

— Ні, ні...Я...Я...

— Що ви хотіли? Ви маєте заяву?

— Ні, ні, я не маю... Я тільки хотів, щоб дозволили «лавочку»... — пролепетав нещасний.

— Ви кричали, що вас били, — наставився начальник на бідолаху виряченими очима.

— Та що ви! Ні, ні...

— Вас били?

— Ні, ні! Мене не били!

— А вас? — запитав начальник презирливо наступного.

— Ні, ні!

— А вас?

— Ні...

— А вас?

— Ні...

— І вас?

— Ні...

— Ну, от бачите! — повернувся начальник до прокурора глузливо. Прокурор опустила очі й з мукою чекала кінця цієї проклятої візити. Була та жінка до того нещасна

й стурбована (власною долею, може!), що Андрієві було жалко на неї дивитися. Навіщо вони її водять, цю нещасну жінку?! І кому потрібна ця комедія?!

Устійнивши, що в камері нікого не бито, а ті крики — то була лише провокаційна «обструкція», організована ворогами народу «під шумок», начальник презирливо процідив до всієї камери:

— Прокурор розпорядився давати вам паперу для заяв. Будете писати заяви й здавати наглядачам або черговому корпусу, а той передасть їх за призначенням. В заявах можете писати що х о ч е т е! Ви зрозуміли? Що х о ч е т е!

По тому вся група пішла геть. Зачиняючи за нею двері, наглядач мовчки вискирився до камери.

Милість була велика, але з усього було ясно, що всі ті заяви далі не підуть, як до рук цього начальника й йому подібних та до рук слідчих, що будуть їх студіювати й прикладати до «діла». А якщо ті заяви потраплять навіть до рук цього «прокурора по-надзору», то й що з того?

Обговорюючи все це скептично, в камері пригадали, скільки прокурорів сиділо й сидить у тюрмі, а надто згадали того прокурора Брона.

Однієї ночі вкинуто до камери Карла Маркса...

В чадних обіймах сну люди лежали хаосом, як трупи на побоевищі, переплутавшись руками й ногами; душі їхні десь повтікали в сонячне марення або жаске маячіння, жили іншим життям, покинувши тіла напризволяще, щоб от лежали купами й сходили терпким смородом поту й немитої шкіри. Люди роздвоїлися — на посинілі, напівмертві тіла, що валялися в камері, й на живі душі, що десь вимандрували геть в інший світ, і, здавалося, що ніщо не в силі їх з того іншого світу повернути назад, аж поки не прийде ранішня перевірка з отим «Маня, на поверку становись!» Ніч дихомила середини. Аж раптом біля дверей хтось зойкнув безтямно, а далі зайшовся божевільним хихотінням. Люди зринали зі сну, витріщали очманіло очі й хвиля хихотіння помалу розросталася. Те хихотіння поширювалось, як зараза, виростаючи в психозу — в психозу спільної дикої візії. Нащо вже Андрій мав міцні нерви, але відчув, що він піддається загальній психозі й не в силі їй протистояти, не в силі відпекатись галюцінації, що зринула для цілої камери й стояла перед безліччю очманілих очей, нагло переключених від окремих сонних візій до візії загальної...

В дверях стояв К а р л М а р к с. Відчуття його реальності було просто приголомшуюче. І в той же час він був ніби привид, ніби клубок сивого диму чи пари, ніби туманність в погано протертих з поволоки сну очах. Люди хапливо терли очі, але візія не зникала. Відсахнувшись спиною в замкнені двері, розпістерши руки, як крила, білий-білий, мов би післанець неба, стояв бог, патрон цієї землі — Карл Маркс. Біла буйна шевелюра і борода клубочилися, розкуйовджені вітрами підчас чаклунської, зтого-світньої подорожі. Біла одежа... Він був у самих кальсонах і натільній сорочці.

— Карррл Маррркс... — відітхнув хтось безтямно, і той віддих пішов по всій камері, з уст в уста.

— Кар-рл Маррркс...

Карл Маркс відслонився від дверей і ступнув пару кроків повільно, як сомнамбула, і став, розпістерши руки.

Боже! — промокав Карл Маркс. — Де ж це я?!

Мертва тиша. Якийсь бідолаха, відчувши себе за межею реального, в царстві божевілля, дико й тоскно закричав, як кричать люди, теряючись. Хтось на нього крикнув, і тоді галюцінація розвіялась. Галюцінація розвіялась, але Карл Маркс стояв. Він був у кальсонах і нижній сорочці, і це, власне, привело людей до пам'яті. Якщо це й Карл Маркс, то зовсім не привид, а нормальна, приголомшена в такій же мірі, як і вся камера, жива людина. Люди протирали очі вже спокійно, зідхали й, сідаючи по-турецьки, як до молитви, дивилися на гостя нормальним зором, дивились насмішкувато.

— Де це я?! — повторив гість у кальсонах.

— На курорті, — сказав хтось понуро.

— На Сабуровій дачі, — додав інший ще понурише.

— Ідіть сюди, професоре, — сказав Гепнер, упізнавши гостя нарешті. — Це професор Н-ського Марксо-ленінського інституту, колега... — пояснив Гепнер для цілої камери тихо.

По камері прокотився сміх полекшення і водночас уїдливої іронії. А хтось навіть пожалкував, що ще не справжній Карл Маркс, оформивши той свій жаль у відповідну репліку. А хтось висловив сумнів уже в правдивості слів Гепнера. А хтось іронічно (а може, й справді!) вигукнув з тоскною експресією:

— Карл Маркс! О, Карл Маркс! Ряту-уй нас!!

— Рятуй нас... — віддало луною в другій камері. І тяжко було збагнути, чи це вияв убійчого шибеничного гумору, чи слова, адресовані до справжнього Карла Маркса — патрона цієї країни, а значить, і патрона цієї тюрми, як апотеози Великої революції що вибуяла на Марксовім генії.

Як би там не було, але цей епізод і поява цього «Карла Маркса» стала причиною пізніших великих дискусій і словесних герців в камері ч. 12 між ним, як уособленням Карла Маркса, як фанатичним його послідовником, що ідеально правив за Марксів дублікат, і штурманом та іншими. В його особі прийшла в камеру Марксова доктрина на перевірку, посаджена в тюрму, тим ствердивши, за словами штурмана, що «Процес дійшов цілком свого діалектичного заперечення».

Тим часом на запрошення Гепнера «Карл Маркс» вагався якусь хвилину, вхопився руками за голову в безмежнім розпачі:

— Боже, боже!..

— Та це не Карл Маркс, це піп! — кинув хтось глузливо. А другий:

— О! Карл Маркс, з атеїста став віруючим! Ха-а...

— Ти хто? — спитав Карл Маркс усторч того, що сміявся.

— Металіст.

— А ти?

— Комуніст.

— А ти?

— Пролетарський композитор.

— А ти?..

І відбувся цікавий парад. «Карл Маркс» гарячкове питав, тикаючи пальцем і намагаючись щось для себе вияснити, а йому напівжартома, напівсерйозно відповідали, як генералові. По камері йшов вітер запитань і відповідей. Результат був надзвичайний. Виявилось у висліді переклички, що в камері сидить все пролетаріят, його верхівка, його інтелігенція. Переставши питати, «Маркс» звів голову на груди й тяжко зідхнув. Був він надзвичайно подібний до К. Маркса, цей професор, а найбільше тієї подібності додавала типова його професорська поведінка — поведінка розсіяної, наївної людини, що нічого не знає, що в світі робиться поза його кабінетом, і, зіткнувшись з реальним світом, найменші дрібниці відкриває, як Колюмб Америку. Відкривши таким чином камеру ч. 12, як обіталище пролетаріяту й ветеранів революції, Карл Маркс постояв і, не знаючи, що ж сказати тут, розвів якимось смішно руками:

— А мене от витягли з постелі...

Він, здається, хотів виправдатися, що в такому добранім товаристві опинився без штанів.

— Нічого, то ще пів-біди, — потішив його хтось. — Біда попереду.

— Лягайте спати! — прошипів наглядач у дверях, відчинивши їх нечутно.

Тим сцену було вичерпано. Карл Маркс пройшов до Гепнера й там сів. Камера вклалась спати.

По кількох днях гарячих дискусій із штурманом й іншими К. Маркса забрали на допит і привезли назад побитого. Потім на очах цілої камери обстригли йому розкішну шевелюру й бороду, й професор Марксо-ленінського інституту з «Карла Маркса» став маленьким, зморщеним, безмежно погнобленим дідком, подібним до Маневича. З нього зроблено страшного ворога народу, й він з першого ж допиту геть все підтвердив і в усьому «признався», «розколовся» й, сидячи в камері ч. 12, зідхав дні і ночі. Ні, цей витвір Марксової доктрини зовсім не по його зубах і не по його нервах.

Забирали з камери Сашка. Прийшов черговий корпусу й покликав Грязнова. Аж тепер камера взнала Сашкове прізвище.

— Грязнов, з вечами!. Але Сашко не пішов, категорично заявивши про це черговому в найдинамічніших висловах.

Тоді прийшло по Сашка чотири тюремники. Сашко забився в кут, весь пломеніючи, — і почалася баталія. Чоботи, черевики, миски, що стояли з недоїденою «баландою», торби, глечики — все пішло в рух. Сашко відбивався несамовито й кричав:

— Мерзавці! Насаджали людей невинних в камеру ось і мучите. Не підходь, бо вб'ю. Сволота!! Гади!! Троцкістів видумали!.. — і запускав мисками, що підверталися під руку, мечучи їх, як диски, й розбиваючи об протилежну стіну. Миски летіли зі свистом, ударяючись об стіну, засипали лежачих череп'ям.

Але мисок не вистачило. Чобіт і черевиків теж. Сашка обложили тісно й, ломаючи будь-який спротив, скрутили, зборкали й поволокли. Сашко кусався, дряпався, бив ногами, вириваючись, в груди й по чому попало і все кричав про невинних людей, кричав такі речі, що й за одну соту їх нормальну дорослу людину, першого ліпшого з цієї камери,

було би тут же задушено, а потім ще й додатково розстріляно, та їх і не посмів би кричати ніхто. Але Сашко горланив так, що й на третьому подвір'ї за тюрмою напевно було чути.

— Перевиховався гад! — шипів котрийсь з тюремників. Всю цю сцену спостерігала камера, спостерігала понуро, деякі зловтішне, але... що камера могла тут вдіяти. Проте могло статися так, що люди раптом піддалися б божевільній безтямній психозі, і тоді б було натворено чимало «рикошету». Це відчували тюремники й з усієї сили намагалися пошвидше видертися з камери й виволокти Сашка.

В дверях Сашко, несений на руках, так само, як і місяць тому, упирався в двері ногами й руками, обриваючи собі нігті на пальцях, і шаленів від гніву й розпачу.

Нарешті Сашко притих, обм'як, бачачи, що не дасть ради, й кризь сльози крикнув у камеру:

— Прощайте, братця!.. Штурман!.. Я їм, гадам!..

Двері грюкнули. Сашка десь поволокли по сходах, а разом з ним поволокли десь і недоговорену фразу.

Отак о... На одного політичного стало більше. На справжнього політичного, що має п'ятнадцятилітню щирю душу й саме тому не визнає компромісів.

VIII

Цієї ночі Андрієві нічого не снилося. Бо він не спав. Він втратив здібність спати від того часу, як йому приснився той химерний сон, та після того останнього побачення зі слідчим, коли він угледів жахливий документ з ім'ям Катерини. Кожної ночі, коли вщухав гамір і камера засинала, він отак лежав пластом, і дивився в стелю, і все думав, думав. Аж голова йому пухла від тих понурих, а часом божевільних дум. Він викохував свій жорстокий плян, знову й знову перевіряючи себе й своє сумління, і з кожним разом все більше стверджував своє моральне право саме так вчинити. Це жорстоко, але справедливо! А головне — він все більше доходив висновку, що це було необхідністю. Так треба. В ім'я себе, в ім'я братів, в ім'я матері, в ім'я товаришів і друзів — так треба. Інакше тим мукам не буде кінця, а в справу буде вплутано безліч дорогих йому людей. Зідхав, геть все скреслював і починав наново. І знову доходив до того самого. Стомившись нарешті, засмучена його душа, шукаючи забуття, мандрувала по степах і гаях його рідної землі. Потім все те щезало, і приходила знов його мука, його понура, гірка дума. Від тієї думи йому вигоряло серце і дерев'янів розум. Він відчував, як з нього щезає замріяна людина, а приходять хтось черствий і жорстокий... Добре. Так треба.

Так і цієї ночі.

Вранці йому було сумно, ніби відчував розставання з цими ось своїми товаришами, з якими зжився і з якими здружився в цім пеклі — із штурманом, з Миколою, з Руденком. Якесь таке вовче відчуття.

Після прогулянки, на якій він побачив багато снігу (була зима. Лютий місяць вже) і на якій вони бачили якусь жіночу постать у вікні далекого корпусу лікарні, що махала до них рукою зза ґрат, Андрій повернувся до камери ще смутніший. В тім смутку він заходився вишивати портрет штурмана на рушнику, подарованому Гепнером. Він хотів до того подарунку докласти й свій — вишити йому пам'ятку, хай береже. Профіль

нашкіцував професор академії мистецтв, і по тому контурові Андрій вишивав нитками з розпущеної скарпетки. Він вишивав голкою, але про запас тримав обсмалений і загострений сірник з заправленою ниткою. Портрет виходив гарний, дуже подібний. Він його вишивав до обіду й після обіду, як замріяна дівчина. А коли портрет був уже майже закінчений, до камери увірвались начальник тюрми, начальник караулу й два оперативники. Після шаленого викрику альбіноса «Заключонние! Садіться!» вони кинулися прожогом до Андрія. Андрій встиг сховати рушник і вткнути голку в щілину підлоги, висмикнувши геть нитку. Однак альбінос побачив кінчик рушника, й висмикнув його, й розчепірів перед очима. Вони довго дивились на портрет штурмана, зачудовані, а тоді карнач звернувся до Андрія:

— Це ви малювали?

— - Гм... Т-так...

— Олівець!

— Будь ласка, — Андрій подав кілька обсмалених сірників, теж приготованих на цей випадок, і навіть показав, як ті сірники гарно пишуть.

— Гм... Гм... І вишивали теж ви?

— Так.

— Голку!

Андрій подав сірник з заправленою ниткою.

— Я сказав голку! — визвірився карнач.

— Оце й голка.

— Ви цим вишивали??!

— Так.

— Кого ви дурите! Хіба цим можна вишивати?! Андрій показав, як можна вишивати сірником. Начальство посопіло, покрутило рушник в руках і, спитавши, чий рушник, вернуло його штурманові. Після того карнач вп'явся очима в Андрія:

— Добре. А тепер покажіть, де ваш ніжик. Чи, може, у вас і ніжик з сірника?

Андрій здивувався (попрацював якийсь провокатор!), а далі іронічно знизав плечима

— Ніжик!! — повторив карнач. Андрій пильно подивився йому в обличчя й насмішковано запитав:

— Звідкіля це ви взяли?

Карнач насупився:

— Так ви, значить, «не маєте», ага... Ну добре. — А тоді звернувся до всієї камери:

— Хто має ніжика, прошу здати негайно! Інакше буде тяжко покарана ціла камера. В камері є ніж, і за укривання його всі понесуть тяжку кару! Понятно?

Тиша. Тоді карнач енергійно ступив до суміжної камери і там ще грізніше повторив своє запитання, а не діставши відповіді, в загальному замішанні ступнув до місця, де раніш лежав Андрій зі штурманом. Там тепер був Іщук.

— Хто має ніжик? — спитав карнач у Іщука. — Ви?

— Ні, ні... Я ні... То не я...

— А хто?

— То отой... як його...

— Котрий? Покажіть.

Іщук швиденько схопився й, вивівши карнача в першу камеру, показав на Андрія пальцем.

— Ну от, — сказав карнач, звертаючись до Андрія. — А тепер кажіть, де він, ваш ніж. Чи ви «не знаєте»?

— Так, я не знаю, — промовив серйозно Андрій. — Очевидно, той, хто знає «хто», скаже й «де».

Іщук сказав і де. Він швиденько побіг до свого місця, подлубався в підлозі й, витягнувши зі щілини одточену залізачку, подав її карначеві. Начальство стовпилося біля того ножика, ахало, цмокало, похитувало головами й заходилося з обурення й дива, так, ніби вони знайшли не якусь мізерну залізачку, а щонайменше тяжкий кулемет, яким можна перекинути тюрму й всю советську систему.

— Це ваш ніжик? — спитав карнач Андрія.

— Мій.

— Добре. Зберіться з речами... Вам, я бачу, занадто добре в цій камері сидіти.

Андрій зібрався «з речами», взяв свою незмінну й єдину торбиночку, зроблену з майки, потис товаришам руки й пішов. До камери весело помахав рукою — «Пока, пока...» Камера його проводжала підбадьорливими посмішками, поглядами співчуття, тихенькими помахами рук, зідханнями — «От. Двадцять діб карцеру!»

Але Андрія не вкинуто до карцеру. Його звели вниз і впхнули в іншу камеру. Це була т. зв. «Штрафна камера» ч. 3.

Вогка цементова підлога, півморок, тмяна електрична лампка в стелі, брак будь-яких вікон і повнісінько півголих людей в лахмітті — це перше, що кинулося в очі. Постоявши біля дверей, Андрій, не чекаючи запрошення, почав розташовуватись біля параші, як вдома. Це його законне місце. Підлога, як звичайно, була мокра й на неї не можна було сісти, але то нічого. Сів навпочіпки і, так розташувавшись, почав розглядатись.

Вражіння, — що він опустився з верхів людського суспільства в самісінькі його низи. Який контраст! В 12-й камері — переважно високоосвічена інтелігентна публіка, а ті, що й не мали високої освіти — вірмени, перси та греки — були все таки людьми поважними, статечними. А тут — основна маса, це кримінальний елемент, злодії-рецидивісти, урки-професіонали. Це чути було з мови, з поведінки, з несамовитої блатняцької матюкні. Вони лежали й сиділи попід стінами на купках «барахла», грали з азартом в карти на речі, на пайки хліба, на «баланду» (завтрашню, післязавтрашню й на тиждень наперед!), несамовито сварились, розсипаючись гістерикою, і здавалось, що ось-ось почнеться бійка. Посередині сиділо на підлозі (на речах) два ряди не-блатняцької публіки, вони шулились мовчки, нишкли, не подавали голосу. Вони сиділи нерухомо, похнюпившись, сиділи щільною лавою і були ніби острів на розбурханому морі, розділяючи те море навпіл. Море вирувало.

Дивлячись на нього, на те ворохобне товариство, і на саму камеру, що була темним, вогким льохом, Андрій розумів, для чого його сюди вкинуто, й іронізував з того. Це давня й добре йому відома метода слідчих ще ГПУ, а тепер і НКВД, знущання над непокірними — вкидання політичного в'язня до камери «соціально близьких», тобто до кримінальних, що всією душою ненавиділи інтелігенцію, політичних в'язнів, вбачаючи в них не тільки ворогів советської влади, а й своїх власних, через яких, мовляв, їм так погано живеться на білому світі. Вони так навчені. Дике явище, але реальне — в арештантському світі все стояло догори ногами. Цей світ, як і кожен, був поділений на двоє — на упривілейованих, тобто на верхи, і на упосліджених, тобто низи. Тільки тут верхами були кримінальні злочинці й душогуби, соціальні покидьки, трактовані владою, як «соціально близькі», лиш «трішечки зіпсовані», низами ж була вся решта — вчені, професори, інженери, взагалі все, що інтелектуально розвинене, здібне мислити, здібне до творчості й політичної акції, злочин яких в тім і полягав, що вони ставилися до існуючого порядку речей критично й прагнули, бодай в думках, до його удосконалення або зміни. Ці «низи» були сліпо ненавиджені «верхами», й цим останнім дано право безкарно над першими верховодити, знущатися над ними, топтатись по них, розпоряджатись їхнім майном і навіть життям. Щоб створити для політичного нестерпні умови в і так тяжких тюремних або концтаборових умовах, його кидали до кримінальних, до арештантської «аристократії». Андрій вже колись проходив цю школу і тепер ждав, що з того буде. Ждав бруталної агресії ворохобної орди проти себе.

Але, надиво, ніякої агресії не було. Лише один з тієї братії — він же староста камери — підійшов до Андрія й попросив закурити, пильно його оглядаючи. Оглядини справили на нього, очевидно, солідне вражіння, він поблукав очима по Андрієвих біцепсах, по голих грудях і по всій його дебелий фігурі й, не дочекавшись «закурити», бо в Андрія не було тютюну, запропонував свій кисет. А як Андрій спокійно скрутив цигарку і повернув кисета з подякою, блатняцький атаман запитав похмуро:

— Звідки сам?

— З Колими, брат.

— Та-ак? Троцькіст? Андрій зідхнув:

— Бери вище.

— А хто?

Андрій помовчав, пустив хмару диму й зідхнувши, цілком довірочно поінформував по-дружньому:

— Терорист.

Це мало цілком передбачені наслідки.

Атаман, приємно вражений, оглянув Андрієву фігуру ще раз пильно й, переконавшись з тих оглядин, що це так, мабуть, і є, нічого більше не сказав. Повернувся до своїх. І там бовкнув:

— Не трогать! То, брат, «парень на большой!» А не якийсь лягавий інтелігентик.

Андрій посміхнувся. Посміхнувся з того, що цей світ «соціально близьких», далєбі, еволюціонує. І еволюціонує зовсім в небажаному для слідчих напрямку Він вже не ненавидить політичних «контриків» взагалі, а диференціює їх і має сантимент до певної

категорії. Має сантимент до солідних і рішучих людей, вроді терористів, не міняючи свого презирства й зневаги до «лягавих інтелігентиків». Знаменито. І Андрій в думках іронізував зі слідчого, що він так прорахувався та що не знає, які процеси відбуваються в людських масах. Воістину «биття визначає свідомість!» Реконструкція людських душ під тиском биття відбувається повною парою.

Судячи зі здивованих поглядів мовчазної групи погноблених людей, що сиділи в два ряди посередині, для Андрія таки була тут приготована гірка «пілюля». Але минула. Йому дали спокій.

Становище його було дуже кепське тим, що він не мав абсолютно ніяких речей, нічого такого, що б підстелити на цементову мокру підлогу й більш-менш вигідно сидіти, не кажучи вже лежати. В тих, що сиділи посередині, були якісь клунки, але він не хотів нічого ні в кого просити, бо просити — де не в його натурі. Визволив його тай самий староста. Підходивши до параші, він звернув увагу, що Андрій сидить навпочіпки і що не має нічого, ще й напівголий. Вернувшись вглиб камери, він там мовчки щось понишпорив, а тоді приніс і дав Андрієві три мотузяних лапті.

— Оце, брат, таке діло. Поклади їх і сідай. Дуже добре, як нема ліпшого.

Крім того, староста звелів усьому рядові здати трохи вправо, таким чином звільнивши трохи місця подалі від параші.

— Оце сиди тут і ні з місця. Не присувайся до параші, будь вона проклята.

Така увага була особливо зворушлива, тим більше, що вона була з боку кримінального, якому, напевно, було наказано тримати всіх «ворогів народу» в «ежових рукавицях».

Три мотузяних лапті були для Андрія справжнім щастям, вони розв'язували проблему взаємин з цементовою вогкою підлогою. На цих лаптях було дуже зручно сидіти. І особливо зручно тому, що це були не просто лапті, а живий доказ, що в арештантській суспільній гієрархії зовсім все не так гаразд, як думають слідчі. І на тому доказові Андрій почувався непогано. Коли йому треба було лягти, він клав один лапоть під плечі, другий під стегно, третій під коліна і на цих трьох точках опертя досить вигідно вкладався боком. Під голову він клав свою торбинку й кулак. Повний комфорт. В такій позі він засинав і майже ніколи не сповзав зі своїх точок опертя. А коли підчас глибокого сну лапоть сам вимавдровував з-під стегна або з-під колін і холодна підлога бентежила його сон, він намацував утікача, й повертав його на своє місце, й далі засинав сном праведника. Якщо сон арештанта, приреченого на тяжку покуту «ворога народу», можна назвати сном праведника.

Ця камера називалася «штрафною». А називалася вона так тому, що до неї вкидано всіх політичних в'язнів за дрібні провини (як от порушення режиму, користання забороненими речами або й просто упертість у взаєминах із слідчими та з тюремною адміністрацією). Це був окремий вид репресії, — створення нестерпно тяжких умов для людини. І призначена ця камера була для такого гатунку політичних. Роля же кримінальних тут була нібито така сама, як роля цементової підлоги, роля брудних і холодних мурів без єдиного віконечка, брудного й задушливого повітря, тмяної лямпочки в стелі, вологи, насиченої бактеріями цвілі й всіма іншими бактеріями. Для кримінальних

такі умови зовсім не були тяжкими, бо ж відомо, що від самої зустрічі з цими людьми здихають всі бактерії, а не навпаки.

Анекдота про те, як замерзлого безпритульного палили в крематорії, коли по двох годинах палення відкрили нарешті дверцята печі, а він звідти вигукнув — «Закрий, халява, сквозить!» — це безподібна анекдота. Саме вона відображає факт, що ця публіка і в пеклі почувається, як вдома. Чого не можна сказати про всіх інших, вкинутих сюди, як в логовище тигрят більшого й меншого калібру. Проте для тих, що перетерпіли слідство на Раднаркомівській, тут теж не було нічого особливо страшного. Ну, там когось побито, когось обібрано до ниточки, якщо не зумів поладити з тими «тигрятами», когось притоптано. Але все те дрібниці. Взагалі ж тут жити було можно, навіть краще, аніж в знаменитих «брехалівках». Тим більше, що тигрята тільки гарчали страшно, в дійсності ж були зовсім далекі від думки улаштувати якісь езекуції ради езекуцій. Інша справа — тяжке повітря, вічна півтемрява, ревматична ломота в костях від цементової підлоги й вогких murів, атмосфера глибокої, герметичне закритої могили.

Але слідчий прорахувався. Життя в «штрафній» камері було тяжке, дуже тяжке, порівняно з 12 камерою, та тільки ж... Це було ще одним доказом безмежної живучості й незнищимості людини. Камера жила. Жила таким же життям, як і камера 12, як і всі камери й всі тюрми. Те життя де в чому ріжнилося від інших, але в основному воно було те саме, бо в основному й люди були ті самі — вони мали живу людську душу, справжню душу, що навіть нашарована жакливим шаром фізичного й морального бруду, все підіймалася, як фенікс з попелу, й поривалася втекти звідси. І в тому прагненні люди творили ілюзію життя тими ж методами, що й інші.

Поки людська саламаха камери ч. 3 була нездиференційованою, вона видавалася суцільною сіризоною, безбарвною, в одній частині ворохобною і по-блатняцьки галасливою, а в другій погнобленою й мовчазною масою. Але помалу, в міру ознайомлення, та саламаха почала диференціюватись, і Андрій побачив цілу низку цікавих і оригінальних типів. Навіть дуже цікавих. От Чернуха. Лежачи на трьох лаптях і занурений в свої тяжкі думи, Андрій раптом почув пісню. Прекрасний, чистий баритон заспівав на повен голос, з глибокою внутрішньою експресією:

«Он не шуми, луже, зелений байраче!

Не плач, не журися, молодий козаче...»

Він співав з усіх грудей, так, як на концерті. Здивований Андрій підвів голову — хто співає? — і побачив в кінці камери юрбу кримінальних, що сиділи кружком і мелянхолійно грали в карти. Один з них — вусатий, широкогрудий, чорнобровий, подібний до шевця, сидячи найвище, як на троні, тримав перед очима розгорнуті віялом карти, дивився в них і співав.

Загриміли засуви, але ніхто не звернув на те уваги. Наглядач відчинив двері і крикнув: «Одставіть песні!», але староста обклав його такою динамічною лайкою, що наглядач не знайшов нічого ліпшого, як зачинити двері й не заважати.

— Чернуха, давай далі! — звелів староста, і Чернуха «давав далі». Він розгойдував задумано пісню:

«Ой не сам я плачу, плачуть карі очі,

Не дають заснути ані вдень, ні вночі...»

Його напарники грали мелянхолійно в карти й переживали пісню, думали кожен свою думу, ніхто ані говорив, ані нічим іншим не порушував уваги. А Чернуха, докінчивши журну стрічку, затуляючи звук, як гудіння вітру в степу, замовкав, робив хід і починав знову:

«Ой умру я, мила, а ти будеш жива,
Не знатимеш, мила, де моя могила...»

Тихо, тільки гуде вітер в степу. Вітер в степу, в безмежжі, на безлюдді, вітер людської туги й людського понурого плачу без сліз. І це він, той вітер, говорить, вимовляє голосом тих, що відходять у невідоме, самі нікому не відомі, незнані, списані з життєвого реєстру:

«А моя могила край синього моря,
Край синього моря у чистому полі...»

Чернуха. З чорною душею, як чорне його замурзане й заросле обличчя, як чорні його жорстоко нахмурені волохаті брови. Як же ж він чудесно співає! Слухаючи його, Андрій зрозумів, що ті варвари, які ото сидять біля карт і які часом так демонстративно прелюто лаються, під тією всією лайкою, під тим усім брудом нестерпним мають свою душу, якусь надзвичайну, якої він зовсім не знає.

Підійшовши одного разу до параші й зустрівшись з Андрієвим цікавим поглядом, Чернуха підморгнув йому вусом, подивився на лапті, що правили Андрієві за постіль, і промовив з безподібним оптимізмом:

— Знаменито! Не журись, брат. Є така анекдота, чи ти знаєш? Одного дядька, що «не любив випити», піп налякав на проповіді, що він на тім світі питиме смолу. Ідучи в другу неділю до церкви, дядько маневрував поуз шинок, а чортяка все його спокушав звернути й хильнути квартиру. Та дядько згадав попові слова про дьоготь. А тут поруч була й крамниця, де продавали дьоготь. Дядько зайшов до крамниці, подивився на діжку з дьогтем, поторкав її носком чобота, а тоді й каже крамареві: «А набери квартиру!» Той набрав, дядько видудлив її. Поплямкав. Обтер вуса та й каже: «Нічого. Як втягнутися, пить можно!»

Розповівши цю досить широко відому анекдоту, Чернуха весело зареготався. А тоді філософськи закінчив:

— Як втягнутися, брат, то й тут жити можно! Та тільки, брат... міцна тюрма, та чорт їй рад, га?!

Дійсно. І «можно», і «чорт їй рад». Люди живуть. Тільки живуть за тим таки принципом — «міцна тюрма, та чорт їй рад». Живуть з пекельною зненавистю в душі. Але не всі. Виявилося, що є оригінальні винятки з цього правила, що є люди, яких навіть Чернуха не передбачав і не мав на увазі, висловлюючи свою веселу сентенцію, підперту анекдотом. Виявилося, що є люди, для яких не тільки «жити можно», а більше того — яким навіть така тюрма, навіть така камера миліша за волю! Так-так! Серед мовчазної маси політичних сидить один чолов'яга — якийсь селянин чи ремісник з провінції. Він сіренький, миршавий, з мишачою поведінкою, зовсім не показний, але справив на Андрія убійче вражіння. І справив він його своїм тріумфальним, із самого дна серця видобутим

вигуком, якому навряд чи міг би дорівнятися по силі вигук колюмбових матросів, що після довгих поневірянь і мук нарешті побачили землю, побачили тихе пристановище: «Земля!!!»

Тримаючи пайку в руці після ранішньої «поверки», сяючи всім своїм обличчям, чоловік обвів щасливим зором камеру й виголосив:

— Ну! Оце якби ще сюди й мою стару — і вже б хоч і до самої смерти тут! Годують! Цукор дають! Обід і все, як належить!.. І камера, обратно ж, тепла!... Братця! Що чоловікові ще треба...

Дійсно.

Це не була іронія. Це не був шибеничний гумор. Це не був глум. Це було гаряче, з самого серця видобуте зідхання колюмбових матросів:

— З е м л я!

Нарешті земля!

— На собез перейшов... Кугут!.. Ич... — промурмотів хтось в далекому кутку серед кримінальних.

Але цей чоловік не був «кугут». Це була трагедія на двох ногах. Це був своєрідний екстракт своєрідної категорії людей в їх масі, що дійшла до такого стану після «реконструкції» й очищення людини від «буржуазних атрибутів». Андрієві було тяжко дивитися на цього відкривателя щастя в безмежній юдолі сліз, наруги й жахливих безпросвітних злиднів, на цього Колумба в безмежному океані людського упослідження. І Андрій на нього намагався не дивитися, але він якось все ліз в очі, цей мішок з костями, ця сіра еміненція з гордим ім'ям людини. Щось він там все порпався зі своїми торбами, щось виймав і вкладав, любовно переглядаючи, сортуючи. То він рахував свої заощаджувані пайки, передивлявся сухарі, перевіряв зсипаний до окремої торбиночки цукор. Він це все робив нишком з блаженною посмішкою на обличчі, сторожко й зкоса поглядаючи на боки — чи ніхто не стежить. Він, гляди, збирався розбагатіти, з'їдаючи лише одну пайку на два дні, а решту складаючи до торби. Він зшив з сорочки ще одну торбу й напаконував її сухарями. Мабуть, збирається надбати цілий капітал для своєї «старої». І він не вжарт питав пошепки в сусідів, чи можна звідси передавати передачі на волю? «Можно, можно», — відповідали йому. Андрій помітив, що люди ставляться до нього з певним співчуттям, в якому не було й крихти іронії, а скоріше гіркий жаль. Чоловічок клопотався, як мишка, біля своїх пожитків цілісінькі дні й дивитися на нього було нестерпно. Боже! Який же великий на такому тлі був Чернуха! Босяк і рецидивіст, обдертий до того, що геть був голопузий, але яка в ньому горда, пружиняста, струнка душа. Велика, співоча, незборкана душа. І весь він зі своїми голими грудима, із зухвалими вусами при такому співставленні виглядав, як Гулівер. Горлатий, безжурний, безстрашний Чернуха.

Це було щастя цілої камери, цей Чернуха. Це — її душа. Справжня жива душа. Це визнавали всі, а найперше — кримінальні. Якщо старостою був той, що підходив до Андрія покурити на початку, користався пошаною всіх і послухом, так би мовити, по адміністративній лінії, то Чернуха був чимсь більшим, аніж староста. Він був королем камери, духовним її стовпом. І він нічого не робив, тільки співав і сміявся. Коли він

сміявся, то Андрієві чомусь приходив на думку Байда-Вишневецький, незрівнянний гультай і зухвалий скалозуб із ворохобної Січі Запорізької. Чернуха був зухвалим громоподібним сміхуном, якого весь світ не обходив. А коли Чернуха співав, то Андрій не міг відпекатися від думки, що це в особі цього голопузого Чернухи посаджено зацьковану, безпритульну українську пісню в тюрму, стихійну, первісну, чорноземну — і в тюрму! В штрафну камеру. А вона — та пісня — й «ноль уваги». Загиджена, потоптана, стероризована вона зовсім не збирається здаватися, зринає чиста й гримлива й дерзко розправляє крила, гримить на повен голос. А її захищає ворохобна босяцька січ від тюремного цербера.

Може, від цього останнього Андрієве упередження до злодійської частини камери було захитане ґрунтовно. Все таки він мало знає цю частину советського суспільства. Ще більше піднеслась для нього заслونا над душами цих людей, коли його староста (досить безцеремонно, до речі) попросив щось оповідати, «яку-небудь книгу з пам'ят», для всіх. Андрій порився в пам'яті й почав розповідати їм пригоди Тіля Уленспігеля, за Шарлем де-Костером. Мабуть, цей вибір нав'язав йому Чернуха своєю персоною. Чоловічкові, що так любовно нишпорив у своїх речах, Уленспігель був абсолютно не потрібен, як не потрібен і багатьом іншим з числа тих, що, зігнувшись, сиділи погноблено над своїми клунками посередині. Зате всі «злодії» і «убивці» — вся січ ворохобна здивувала Андрія порядно. Такої аудиторії треба пошукати. Це були великі діти, що слухали оповідання, завмерши й не рухаючись. Здавалося, вони не дихали. А коли хтось з «цивільних» шерехтів або зідхав, на нього підіймалися з кулаками, несамовито шикали з кутків. Андрій оповідав, дивився їм у очі й бачив у них щось для себе незрозуміле — чи то була жадоба героїки, чи туга за прекрасним, чи туга за свободою й широким світом, чи мрія про ті головокрутні високости, до яких може підвестись людина, чи... В кожному разі то не була цікавість просто з нудьги, від такої цікавості не іскряться так очі й не тамується так подих. Андрій оповідав, а сам думав про велику трагедію цих людей.

Після Уленспігеля ворохобна орда одноголосне ухвалила виділяти Андрієві додаткову пайку щодня і просити його, аби він був такий ласкавий і розказував «усе, що знає». Андрій від пайки відмовлявся, але те не допомогло — раз ухвалено, значить, так мусить бути. Староста категорично заявив увечорі коридорному роздатчикові, щоб щодня була лишня пайка, і все тут.

Таким чином Андрій став «народним артистом республіки». Він щодня щонебудь оповідав і щодня йому поступала додаткова пайка. Ту пайку він віддавав своєму сусідові — худенькому, вічно голодному студентові Хеміко-математичного інституту Павлюкові. А сам був задоволений з того, що просвіщав цю дику братію та що розділив моральну владу над камерою між старостою й Чернухою.

В години, коли він нічого не оповідав, Андрій лежав горічерева на своїх трьох точках опертя й думав або мугикав з Павлюком бурлацьку пісеньку:

«Ой устану в понеділок

Та й проп'ю я весь зарібок — с а м...»

Чомусь ця пісня отуманила їх, і вони, коли не хотів співати нічого Чернуха, мугикали її цілими годинами, гойдаючи:

«Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю — с а м!»

То була чудесна пісня.

У тижні сім днів і треба кожного дня попити, постелитись і лягати — самому. А тепер таких тижнів у місяці чотири... В камері з них сміялись, а тоді вже й гнівались і просили Чернуху «заглушити». І єдиний Чернуха міг перемогти цю їхню химерну пісню.

Деталь по деталі, риска по рисці — Андрій помалу, на своє здивування, устійнив, що за характером інкримінованих «злочинів» ця вся ворохобна орда зовсім не така, як він думав, зовсім не та, за яку він її брав. Всі вони сюди привезені «на переслідство» і де-хто вже дістав замість колишньої кримінальної статті вже статтю політичну. Так що це не кримінальні в властивому розумінні слова, а оригінальний мішаний тип в'язня — отак він кримінальний, а отак — політичний, «ворог народу». Це особливо огірчувало недавніх «соціально близьких». До таких належав і Чернуха.

Камера ч. 3 ріжнлася від 12-ї і від тройників тією найприкришою деталлю, що з неї не водили на прогулянку. Взагалі нікуди не водили, тільки «на оправку». Всю решту часу люди перебували в замкненім приміщенні, небачучи денного світла, так що ніхто ніколи не знав напевно, яка пора дня за мурами. Час видавання обіду, вечері та вкладання спати ще нічого не говорив, бо не завжди було дотримувано точного регламенту, це всі знали. Так що, коли раз їх якомсь опівночі підняли й погнали до лазні — всі були страшенно здивовані, що надворі був ясний день. Одначе таке щастя — вирватися на повітря — з ними сталося лише один раз, та й то, замість того щоб радіти, кілька людей знепритомніло на свіжому повітрі. Дбаючи за їхнє здоров'я, їх більше навіть до лазні не водили.

Другою прикрою подробицею камери ч. 3 була відсутність рур парового опалення. Так що телеграф не працював і Андрій почував себе відрізанім від усього світу. Спроба ж достукатися через мури скінчилася нічим — чи занадто товстими ті мури були, а чи нікого там, за тими мурами, не було. Повна ізоляція.

Одного дня до камери вкинуто нову людину. Це був середнього зросту похмурий парубійко, напівселянського, напівміського блатняцького типу.

Вштовхнутий у двері, він обіперся об одвірок плечем і стояв, як зацькований вовк, бігаючи бистрими маленькими очима по всій камері. Мовчав. Зайняв місце біля параші, обережно сів і так само, як і перше, пас настороженими очима за оточенням. Мовчав. Ніхто на нього не звернув ніякої уваги. В усій камері, мабуть, тільки Андрій звернув на нього увагу, гість помітив це, одвернувся й намагався не показувати обличчя в енфас.

Нічим він не був показний, був вовкуватий, цей парубійко, цурався навіть зустрічатися поглядом, одначе Андрій увесь час пильно придивлявся до нього, так, ніби відчував, що він досить міцно увійде в його арештантську епопею. Чим більше дивився, тим більше переконувався, що це селяк, затурканий селяк. Називався він С а н ь к о П е ч е н і з ь к и й, що прозрадив черговий корпусу увечорі на перевірці.

На другий день після появи цього вовкуватого Санька раним-рано в камері зчинилась велика буча. Всі посхоплювались від несамого крику й метушні. Когось били. Когось убивали. Весь кримінальний ворохобний мурашник збився в клубок, лементуючи й хекаючи над чимсь, що увивалося межи ними, взяте на розтерзання. Андрій

помітив Санькове скривавлене обличчя й шпарко схопився. Миттю зорієнтувавшись, Андрій взяв, що то убивають Санька за вкрадену пайку. Всі «цивільні» перелякано тиснулись на боки, боючись потрапити під гарячу руку, ніхто не боронив. І було безглуздя боронити того, хто порушив серед кримінальних залізне правило співжиття, посягнувши на чуже. Це Андрій знав. Але він мав трохи інші погляди на речі, наприклад, вважав, що пайка хліба — то занадто дешева ціна за життя, хочби навіть і такого Санька. Гримнувши на всі легені, він впав у самісіньке, пекло й припинив самосуд. То було нелегко. Йому теж підставили пару «ліхтарів», але він все таки визволив бідолашного хлопчину, що вже навіть не боронився, а, закривши засліплене кров'ю обличчя ліктями, літав у повітрі під ударами з одного боку на другий. Може, Андрій авторитет, може, його сила від якої «агресори» розліталися на всі боки, може, його голос, а може, все накупі так вплинуло, але мурашник розпався. Буря помалу ущухла. Андрій віддав покривдженому свою пайку хліба й взяв Санька під свою опіку.

Так Андрій урятував Санькове життя, й Санько це належно оцінив. Він мовчки, без зайвих слів підкорився Андрієві й прив'язався до нього. І був він вірний, як пес. Говорив мало, лише дивився, питаючи очима, чи він не хотів би, щоб Санько щось для нього зробив. Андрій нічого не хотів, натомість пайку, яку раніше віддавав Павлюкові, він тепер ділив на двоє, віддаючи половину виголодженому Санькові. З вдячності Санько допомагав Андрієві, коли була його черга дижурити, допомагав замітати, носити парашу, отримував для нього хліб і баланду, — хоч то було тільки простягти руку й передати, але все ж таки якась послуга, — і взагалі старався бодай у дрібницях віддячитись. І смішно було на нього дивитися, коли він ті дрібниці робив, — сам понурий, вовкуватий, вуглуватий, і ті всі послуги він робив вовкувате, вуглувате. При всьому тому на розмови Санько не давався. Тільки й узнав Андрій з кількох уривчастих фраз, що Санько — політичний. Раніш був кримінальний, був на Колимі. А тепер політичний. За терор. Ось він — справжній терорист!

Та ближче познайомитися з Саньком Андрієві належало ще впереді. А тим часом вони лежали поруч в проклятій штрафній камері й нудились. Андрієвого шефства вистачало, щоб до Санька більше з кримінальних ніхто не чіплявся. Андрій тільки попередив, сміючись, Санька, щоб він більше не стрибає у шкоду, і Санько щиро пообіцяв.

Ще з короткої репліки Андрій взяв, що Санько — син розкуркулених батьків, висланий разом з ними хлоп'ям на далеку Печору. І все. Вичувалося, що цей Санько має надзвичайну біографію, коли після розкуркулення й заслання опинився знову в Україні, та ще й в ролі терориста, але як його випитаєш, коли він такий вовкуватий і мовчазний, як камінь. Треба ключа сильнішого, ніж випадкове визволення від смерті. Такими ключами такі душі не відмикаються.

Хто-зна, який то вже був день, як довго вони сиділи в цій камері. Якщо судити з ревматичної ломоти в костях та з брудно-сірого коліру шкіри — то довго. Сиділи й не чекали ніяких змін. Здавалося, що все так буде безкінечно. Але в цім світі зміни приходять неждано, раптово, як революції, події спадають, як спадають з неба метеорити, в найнесподіваніший момент. І кожен якоїсь такої події спершу сподівався кожного дня, яка

вирве його з цього льоху, щоб уже більше в нього не повертатися. Та час плинув, сподіванки не здійснювались, і тоді приходила байдужість, люди махали рукою — нехай ті події як собі знають, Аллах з ними.

Якось до Андрія з Павлюком і Саньком підійшов Чернуха й, сівши біля них, довго сидів і зідхав. Кури́в. Щось думав понуро. Андрій попросив його щось заспівати, але Чернуха «не мав настрою». І чим Андрій більше просив, тим Чернуха був упертіший. А як Андрій перестав просити, тоді Чернуха раптом заспівав. Він співав для себе. Він співав тихенько для себе.

«Забудь мене, мене забудь...

Як ще колись жевріла груди́,

Як серце рвалося кудись —

Ми розійшлись.»

Він співав тихенько, поклавши голову на руки, згорнені на колінах:

«Тобі зозуля навесні

Кувала щастя,

а мені

Вороння крякало сумне —

Забудь мене...

Забудь мене...»

Лише б він не співав. По тій пісні Андрій ліг ниць на цементову підлогу й мовчки пролежав до обіду.

А в обід їх почали розводити. Всю камеру геть розводити. Брала групами по кілька чоловік «з речами» й геть. Так група за групою забрали всіх. Лишився сам Андрій у великій півтемній порожній камері. Охоплений тривогою, він просидів сам до вечора, відмовився від обіду, який йому приніс наглядач спеціально, сидів, як Чернуха, поклавши голову на коліна, сам один в льоху.

«Тобі зозуля навесні

Кувала щастя, а мені...

Забудь!

Забудь мене !...»

В грудях йому закипали сльози, закипав гнів, страшний, пекельний гнів.

А у вечорі прийшло два оперативники й його забрали теж.

ІХ

Закипілі сльози стояли йому в серці каменем. І той камінь був розпечений, як залізо в батьківському горні, до-біла. Може, тому Андрія посадили в темну шахву, в холодний собачник, щоб прочах. Це його будуть, значить, везти на допит, якщо посадили в шахву, в холодну й темну коробку в підвальній частині тюрми, біля виходу. Але йому не було холодно. Весь виношений за довгі дні і ночі плян контрудару встав перед ним, розгорнувся на всю широчінь і на всю глибіню, освітлений прожектором гарячкової думки, що працювала з гуготом. Жорстокий плян.

— «Забудь мене!...»

— «Забудь мене...»

З шахви його забрали й вивели на подвір'я — там стояв «Чорний ворон», було багато снігу, було холодно.

— Ей! — гукнув сержант від «Чорного ворона», коли Андрія підвели. — Ей!

Він звернув увагу, що Андрій напівголий, в самих рубцях і без шапки.

— Ей-ей! Та він голий! Кого ви мені даєте?! Щоб замерз?! Не приймаю! — і розсипався лайкою.

— Де твоя одежа?

Андрій махнув рукою байдуже, мовляв, чортма.

— Не приймаю. Знайдіть йому щось, чорт би вас побрав!! — зарепетував сержант на тюремників.

Бігали, «шукали», але замість одежі вийшов сам начальник тюрми — альбінос:

— Бери так! Чорт його не візьме. Під мою відповідальність бери!

Сержант побурчав і відчинив дверцята «Чорного ворона». Посадив Андрія в першу кабінку й сам десь пішов. Час плинув. Очевидно, машина була порожня, ніде ні звуку в ній. Машина стояла, не рухалась. Когось ще ждали. Спочатку Андрій не помічав холоду, сидів занурений в свої думи, а потім почав мерзнути. Та не від холоду йому нетерпеливилось, а від бажання їхати, швидше їхати, щоб покласти всьому край. Він належав до тих, що, раз щось вирішивши, йдуть до мети неухильно. Пекельний плян, що визрів в його серці, розсаджував йому череп. Чого він стоїть, цей проклятий «Чорний ворон»? !

Чути було, як біля машини хтось ходить сюди й туди, на одному місці, рипить сніг. Андрій почав барабанити в зовнішню стінку.

Кроки зупинились і понурий голос буркнув:

— Чого барабаниш?!

Це був не сержантів голос, це, мабуть, був його помічник.

— Замерзаю! — крикнув Андрій. — Або вези вже, або... Замерзну!! Чуєш? Павза.

— Ну й замерзай, — була нарешті байдужа відповідь. Потім голос зідхнув і додав: — Замерзнеш — для тебе ж буде краще, дурний.

Минуло ще багато часу. Нарешті почулись голоси — ж і н о ч і!

Ведуть до машини жінок. Ось вони близько, щось говорять з оперативниками, котрась жартує, їй відповідають, теж жартуючи, чемно. «Куди?» — питає перша, входячи в коридорчик машини. «Сюди, сюди», — каже мужський голос, відкриваються в темряві дверцята, й до Андрія впихають якусь жінку. Андрій хотів кашлянути або просто сказати, що це помилка, але стримався. Нехай. Жінку втиснуто до нього й замкнуто. Потім в другу кабінку... В дальшу... Напакували. Загудів мотор і машина рушила. — «Давай, давай!» То машина стояла, а то гарячкове заспішила.

В першу мить не сталося нічого, бо жінка не зорієнтувалася, помилково впхнута в кабінку до чоловіка, але це було мить. Андрій відчував її тіло на собі — вона була щупленька, маленька, торкнув рукою за руку, прошепотівши — «Спокійно!» Жінка скинулася перелякано.

— Тихо, — прошепотів Андрій. — Не бійтесь... — Посміхнувся: — Навіть коли б нам було по сімнадцять років, то й тоді в цій ситуації...

Але він не договорив — те, що він узяв за жінку, зойкнуло здавленим дівочим голосом і припало до нього:

— О, Боже!! Ой, Боже!!! Андрію!? Андрієчку!.. Ти?! Господи!..

Це була Галя! Його рідна сестра Галя!..

Мотор ревів несамовито, й вартовий не чув приглушеного зойку й дівочого плачу в одній з кабінок. Андрій обхопив сестрину голову й тамував плач її на своїх грудях. «Цить, цить, Галю!.. Цить, сестро!.. Тихо... Боже ж мій, Галю! Галю!.. Як же це?! Тихо, тихо...» Але Галя не могла вгамуватися. Вона вся тремтіла й намагалася щось проштовхнути крізь горло:

— Катря... Катря... — і не могла проштовхнути далі слів крізь сльози.

— Що, що Катря?! — вхопив її Андрій за плече.

— Збожеволіла!.. Збожеволіла, Андрієчку!.. Її відправили до лікарні... Вона сиділа в горішній камері... Нас там багато... Ой, як нас багато!

Андрієві здалося, що машина з розгону врізалася в будинок й репнула з грохотом.

«Катря!.. Збожеволіла!» — Вона тут?! Теж тут?!

— Там, там... В божевільні...

Галя шепотіла гарячково, збиваючись, поспішаючи виговорити все, поки машина не прийшла до мети.

— Давно, Андрієчку!.. Вона давно тут... Ой, як давно!.. Її мордовано!.. Ой, як її мордовано!! За тебе, Андрієчку... За тебе... За нас... Вона старалася... Вона передала ще раніше тобі записочку... Ось... Ось... Передала... Скинула з горішньої камери в щиток для мене, щоб я передала тобі через інших... через когонебудь... Я ждала нагоди... Щоб через когось...

Галя шепотіла, й шукала гарячково записочку, й не могла її знайти, дуже старанно заховану. Нишпорила поза рубцями свого вбогого пальтичка. Нарешті знайшла й всунула Андрієві в руки манюсіньку гульку, як горошина, завбільшки — згорнену, скручену в гульку записочку. Андрій затис її міцно в тремтячій руці, відчуваючи, як вона його пече, та манюсінька записочка.

Жорстокий Андрійв плян розсипався на порох. Розсипався з грохотом. Тяжка гора сповзла з пліч. Одна гора сповзала, а друга насувалась. Ще страшніша. Катря збожеволіла!! Його Катря... Його вірна Катря!.. Вірна ж Катря! Вірна!.. Збожеволіла... Він уявив її в цьому пеклі, він уявив її на великому конваєрі... І нічого не чув, що говорила сестра, так гуділа йому голова. Але він прибрав себе до рук. У них так мало часу, а так багато треба поговорити. Слухав, як Галя розповідала про себе. Її обвинувачують... в приналежності до повстанської організації, в терорі, в шпигунстві!!! Боже мій!!!

— І ти... «розкололась»? — запитав тихо, обережно, голублячи сестрину голову.

— Я нічого не знаю... Все так страшно, братіку! Ой! Як страшно!.. Але я нічого, нічого, нічого ж не знаю... А ти?

— Ні! Ні, Галю...

Він решту невисловленого вклав у міцні, гарячі обійми. Він обхопив її за плечі, тис до серця, цю нещасну зовсім-зовсім юну дівчину, свою сестру, що так стратила свою молодість. За нього. Так, за нього.

Машина, грохочучи, йшла нічними вулицями недавньої столиці, доходила до мети, а вони ще й не поговорили нічого, хоч як квапились. Перебиваючи сестрине гарячкове шепотіння, Андрій запитав про братів. Він похмурився в темряві — запитав про братів. Галя про них нічого не знає тепер. Вони «поїхали геть того ж дня. Поїхали».

— А про Миколу... Як ти думаєш про Миколу? Га?..

Галя мовчить, стискає мовчки Андрієву руку й плаче. Андрій питає знову, але Галя мовчить і тільки тихо плаче. В неї не повертається язик висловити те, що їй пече мізок. При згадці про брата ніби чорна тінь підвелася над ними — над їхніми серцями, над Катериною... Галя мовчить. Така худюсінька, бідолашна його сестра Галя. Вона нічого не каже про Миколу, лиш каже інше: «Вмерла мати!»

Від туги й безкінечного та безнадійного ходіння по всіх усюдах, сина й дочку шукаючи, вмерла їхня мати. Це вона знала в тюрмі вже, принесли люди... З їхнього міста, знайомі. А забрали їх з Катериною скоро після того, як забрали Андрія. Спершу взяли Катерину. Потім прийшли по неї. Ах, як та мати розставалася з нею!.. Вона лишилася непритомна лежати в хаті. Одна...

Машина стала. Вони цілувалися. Вони гарячково щось говорили одне одному. Вони підбадьорювали одне одного. Андрій просив передати якось Катерині такі слова...

Але ті слова лишилися не сказані. Відчинилися дверцята — «Виходь!»

Як же ж здивувались аргати, побачивши, як з однієї кабінки вилізли зразу мужчина й дівчина! Зчинився цілий переполох. Допущено страшний обмах... Як же здивувався Андрій, побачивши сестру при світлі ліхтарів біля входу до тюрми! Це була та і не та Галя! Зовсім уже доросла, суворя дівчина. Вона була скорбна і була на прочуд гарна, саме розцвітала в пеклі. Тяжкий іспит і великі страждання зробили її передчасно дорослою. Витерши сльози, Галя помахала Андрієві рукою, пішла. Пішла, взята з обох боків «в шори» двома аргатами.

Андрія питали переполохані тюремники, чи він не знає цієї дівчини. Ідіоти! Як же брат може не знати сестри? Але вони питали, й він заперечив — заперечив, бо звик усе заперечувати перед цими людьми. Ні, він не знає цієї дівчини. Потім вони устійнили по супровідних записках тотожність прізвищ і зовсім переполохалися. Вони злодійкувато намагалися на свою руку якось полагодити цей свій «злочин», виявляючи зразок «революційної пильності», але Андрій знав, що вони лише ради нього пускають туману, до начальства ж вони про цей випадок не донесуть, бо це може коштувати голови декому з них, що до того допустилися.

Вивівши з «Чорного ворона», Андрія потримали трохи в вартівні під грізним моральним тиском, роблячи йому старанний обшук та даючи зрозуміти, щоб він не давав волі язикові з приводу того, що сталося, а тоді одвели й укинули в «брехалівку».

В «брехалівці» Андрій прочитав записку. З мотивів конспірації вона була не заадресована нікому й не було вжито його ім'я взагалі. Там стояло всього чотири слова, написаних дрібнесенько-дрібнесенько на клаптику цигаркового паперу:

«Будь мужній! Тримайся! Любий !..»

І більше нічого. Коли він тримав той папірчик, його руки тремтіли.

«Будь мужній! Тримайся! Любий!»

Почерк був той самий, що й там, на тих паперах в «Ділі». Значить?.. Значить, ті папери, що спричинили таку страшну бурю в його душі й забрали стільки вогню і невимканих сліз, — то щось не те, аніж він собі уявив. В кожному разі вони напевно писані в божевіллі. Напевно. А що в тих паперах понаписувано — тепер навіть не цікаво й зовсім не важно. Там може бути понаписувано все, що завгодно, але те вже не має ніякого значіння.

Андрій сидів на підлозі в тісній гушці людей і нічого не бачив, не цікавився. Був тихий, задуманий, оповитий глибоким сумом і в той же час повитий спокоєм, пригрітий. Знову й знову позирив нишком на записочку й мимоволі печально посміхався:

«Будь мужній! Тримайся! Любий!»

Так. Оце вона. Це справжня його Катерина. Його друг, його вірний товариш. І як він міг так очманіти!

Вирятуваний з тяжкої депресії, відчуваючи, як серце його наливається силою, вернувши втрачену віру, він намагався не думати про братів, боявся ту віру згубити. Він їх обминав. Гнав думку про них геть. Хоч з глибини десь та думка підіймалася зловісно й помалу підступала до серця на хижих лапах, готова до дикого стрибка. Не треба. Він думав про Катерину. Він схилив перед нею свою голову, перед її стражданнями, перед її божевіллям, готовий нести найтяжчу покуту за свої гріхи перед нею. Думав про сестру, думав про матір... І, не зважаючи на весь трагізм, а може, саме тому, до нього поверталася душевна сила, поверталася шалена його затятість.

«Бідна, бідна, люба, дорога Катерина!»

В камері було багато людей, але якось можна було сидіти й лежати на брудній цементовій підлозі. Громадячись купами, люди сиділи й лежали, опановані тривогою, й несамовито курили, хто мав. І мовчали. Де-не-де хто гомонів. Але більшість із завмиранням серця переживали паскудний холодок страху перед викликом, який міг статися кожної хвилини. Для того їх сюди привезено, взявши з «вещами», з різних тюрем. Була північ, сама гаряча пора на «фабриці-кухні», й ішов безперервний рух з камери й до камери. Брали «без вещей» цілих людей, а приводили битих. Коли-не-коли вкидали нових, як от Андрія, привезених з Холодної гори, з Кінної, з Тюремної, з Основи або й якогось району. Атмосфера гнітюча. О, ці «брехалівки» в глупій порі по півночі!.. Розмови зовсім не клеїлись, і кожен був сам з собою, кожен був самотою хоч і в такій масі. Знайомитися не було коли, та й ніхто не мав охоти, — для кожного всі люди були сірі, однотипні, й око вже не розрізняло їх, всі були однакові, крім того, в цій сірій масі однотипних людей, безперечно, було багато провокаторів, і кожен тримав язик за зубами, мовчав про все. І ждав. Як віл обуха.

Коли заходила довша павза, не гримали засуви в коридорі, не гупали противні кроки, люди пробували дрімати, принаймні удавали, що дрімають. Тоді заходила зловісна, гнітюча тиша. Підчас однієї такої павзи, коли здавалося, що вся камера справді поринула в

бентежне, дрімливе забуття, раптом в коридорі задудніли кроки і голосно залунав дитячий плач — плач немовляти:

— Ува!.. Ува!.. Ува!..

Біля самісіньких дверей. Проходили мимо — тупотіли кроки — одні легкі, жіночі, другі тяжкі, солдатські.

В камері всі скинулись і завмерли. Широко витріщені очі дивилися один на одного, а тоді десь крізь стіну, намагались її проглянути, обличчя зблідли й витягнулись, вуха наставились на звук — не одному прийшло в голову страшне, приголомшуюче:

«Чи не моя?! Чи не моє?!»

А плач ішов, віддалявся по коридору:

— Ува... Ува... Ува...

Тиша. І раптом в тій тиші понурий, саркастичний голос десь з кутка, з людського звалища:

— Ага-а!! Попався!.. Старий, злосний враг народа!! Ага!

То було, як обухом, по і так оглушених головах. Але ніхто не засміявся.

«Чи не моя?! Чи не моє?!»

А збоку біля Андрія хтось гістеричним шепотом до свого сусіда:

— Отак... Отак беруть груди... дівочі голі груди у руку... отак! Відтягають, а тоді отак б'ють ребром долоні! «Признавайся, трам-трам-тарарам!..» А з сосків бризкає кров... — «Рубають банки», — рипить зубами другий. — «Признавайся!!» — каже перший і, обхопивши голову руками в божевільному відчаї чи люті, занурюється обличчям в ганчір'я на підлозі, плечі його ходять ходором. Сусід його рипить зубами й спльовує і, зідхнувши, шепоче сам до себе:

— І признається...

Цього всього не можна б витерпіти, і люди ці всі давно були б по божевільнях, коли б не одна людська риса, і не взагалі «людська», а риса советської людини, яка давно навчилася до всього ставитися з глумом, з презирливою іронією, з насмішкою. Ось одного вкидають до камери... Вкидають в повному розумінні цього слова, взявши за руки й за ноги, як колоду за сучки, бо він вже тими кінечностями не володіє, він непритомний від побоїв. Вкинули, закрили двері й пішли. Тиша. Людина лежить біля дверей на цементовій підлозі пластом, нерухомо, горілиць, заплющивши очі й тяжко дихаючи. З уст їй стікає смужка крові. Тиша. Аж ось з протилежного кутка камери хтось питає тремтячим голосом, хтось з друзів:

— Ну, що, Пилипе? Як там?

Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворушить губами і:

— Та... кажуть... не тільки, а телісь!...

— А ти ж?

— А... я.. ка'у... «До бугая не водили».

В камері сміх.

Коли б це чули слідчі і всі там, на «олімпі», як реагують на їхню «героїчну працю»!

Пізно, далеко за північ забрали й Андрія з «брехалівки».